

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

ТІЛТАНЫМ

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ИМ. А.БАЙТҰРСЫНОВА
КОМИТЕТ НАУКИ МИНИСТЕРСТВА ОБРАЗОВАНИЯ
И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

№2 (62) 2016

сәуір, мамыр, маусым, 2016

апрель, май, июнь, 2016

2001 жылғы сәуірден бері шығады

Бір жылда 4 рет жарық көреді

Издается с апреля 2001 года

Выходит 4 раза в год

АЛМАТЫ

Редакциялык кеңес:

М.Малбаков, филология ғылымдарының докторы, проф. (бас редактор); **Ө.Т.Қайдар**, ҚР ҰҒА-ның академигі; **Р.Г. Сыздық**, ҚР ҰҒА-ның академигі; **Ө.Айтбайұлы**, ҚР ҰҒА-ның академигі; **К.Ш.Хұсайын**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **З.Базарбаева**, филология ғылымдарының докторы, проф. ҚР ҰҒА-ның корр. мүшесі; **Т.Жанұзақов**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Ә.Жүнісбек**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Н.Уәли**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Ж.Манкеева**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **М.Кирхнер**, Ю.Либих атындағы Гиссен университетінің (Германия) профессоры; **Н.Демир**, Хаджеттепе университетінің (Түркия) профессоры; **М.М.Махмудов**, Әзірбайжан Республикасы Ғылым академиясы Тіл білімі институты директорының орынбасары, филология ғылымдарының докторы, проф.; **С.Ж.Мусаев**, И.Арабаев атындағы Бішкек университеті Лингвистика және әлем тілдері институтының директоры, Қырғыз Республикасы Ғылым академиясының корр. мүшесі, филология ғылымдарының докторы, проф.; **М.Джусупов**, Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, филология ғылымдарының докторы, проф.; **А.Фазылжанова**, филология ғылымдарының кандидаты; **А.Хабиева**, филология ғылымдарының кандидаты; **Д.К.Шомфай**, Венгрия Ғылым академиясы Этнология институтының ғылыми қызметкері, алтаистика мамандығының PhD докторы.

Редакция алқасы:

З.Базарбаева, филология ғылымдарының докторы, проф. ҚР ҰҒА-ның корр. мүшесі (нөмірдің жауапты редакторы), **А.Аманбаева**, **Ж.Жұмабаева**, филология ғылымдарының кандидаттары (жауапты шығарушылар).

Редакционный совет:

М.Малбаков, доктор филологических наук, проф. (главный редактор); **А.Т.Қайдар**, академик НАН РК; **Р.Г.Сыздық**, академик НАН РК; **К.Ш. Хусайын**, доктор филологических наук, проф.; **О.Айтбайұлы**, академик НАН РК; **З.Базарбаева**, доктор филологических наук, проф.; член корр. НАН РК; **Т.Жанұзақов**, доктор филологических наук, проф.; **А.Жүнісбек**, доктор филологических наук, проф.; **Н.Уәли**, доктор филологических наук, проф.; **Ж.Манкеева**, доктор филологических наук, проф.; **М.Кирхнер**, профессор Гиссенского университета им. Ю.Либиха (Германия); **Н.Демир**, профессор университета Хаджеттепе (Турция); **М.Махмудов**, доктор филологических наук, проф., заместитель директора Института языкознания Академии наук Республики Азербайджан; **С.Ж.Мусаев**, доктор филологических наук, проф., член корр. Академии наук Кыргызской Республики, директор института Лингвистики и мировых языков Бишкекского университета им. И.Арабаева; **М.Джусупов**, доктор филологических наук, проф., Узбекский государственный университет иностранных языков.; **А.Фазылжанова**, кандидат филологических наук; **А.Хабиева**, кандидат филологических наук; **Д.К.Шомфай**, доктор PhD по специальности алтаистика, научный сотрудник Института этнологии Венгерской Академии наук.

Редакционная коллегия:

З.Базарбаева, доктор филологических наук, проф. член корр. НАН РК (ответственный редактор номера), **А.Аманбаева**, **Ж.Жұмабаева**, кандидаты филологических наук (ответственный выпускающий).

Мемлекеттік тіркеу №1799-ж

Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінен

05.03.2001 жылы берілді

Государственный регистрационный

№1799-ж выдан 05.03.2001 года Министерством культуры

информации и общественного согласия

А.Қ.Жұбанов

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор

**ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ҰЛТТЫҚ КОРПУСЫНДАҒЫ ІЗДЕСТІРУ АППАРАТЫНЫҢ
ЕҢ ҚҰНДЫ БӨЛІГІ – МӘТІНДЕРГЕ ТІРКЕЛІП
БЕРІЛЕТІН МЕТАБЕЛГІЛЕНІМ**

Аннотация. Қазақ тілінің ұлттық корпусында қабылданған метабелгіленім жүйесі метамәтіндік ақпаратпен бірге беріледі. Бұл жерде біз метабелгіленім ұғымын экстралингвистикалық сипаттағы немесе сыртқы аннотациялаудың және мәтінге қатысты техникалық жұмыстардың (яғни қызметтік) белгілер жүйесі деп түсінуіміз қажет. Корпустық лингвистикаға қатысты әдебиеттерді зерделей келе, белгіленімнің бірнеше түрі болатындығы айқындалды. Солардың ішінен экстралингвистикалық белгіленім немесе метабелгіленім (метаразметка) деп аталатын, мәтіндік деректер жайлы мағлұмат беретін белгіленім түрін де қарастырдық.

Тірек сөздер: метабелгіленім, экстралингвистикалық белгіленім, метамәтіндік ақпарат, көркем проза, поэзия, ғылыми-гуманитарлық стиль, ғылыми-техникалық стиль, публицистикалық стиль.

А.К.Жұбанов

главный научный сотрудник Института языкознания им. А. Байтұрсынова,
доктор филологических наук, профессор

**САМАЯ ЦЕННАЯ ЧАСТЬ ПОИСКОВОГО АППАРАТА В НАЦИОНАЛЬНОМ
КОРПУСЕ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА - МЕТАРАЗМЕТКА, КОТОРАЯ
ХАРАКТЕРИЗУЕТ ТЕКСТ В ЦЕЛОМ**

Аннотация. Система метаразметок, принятая в Национальном корпусе казахского языка, сопровождается метаразмеченной информацией. Здесь мы должны понимать метаразмеченную систему признаков экстралингвистического характера или внешнего аннотирования и технических работ (т. е. служебных), относящихся к тексту. На основе изучения литературы, касающейся корпусной лингвистики, было установлено, что существует несколько видов разметок. Среди них мы рассмотрели так называемую экстралингвистическую разметку или метаязык (метаразметка), который дает представление о текстовых данных.

Ключевые слова: метаразметка, экстралингвистическая разметка, метатекстовая информация, проза, поэзия, научно-гуманитарный стиль, научно-технический стиль, публицистический стиль.

A. K. Zhubanov

Chief Researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov,
Doctor of Philology, Professor

THE MOST VALUABLE PART OF THE SEARCH ENGINE IN THE NATIONAL CORPUS OF THE KAZAKH LANGUAGE IS META-MARKUP, WHICH CHARACTERIZES THE TEXT AS A WHOLE

Annotation. The system of meta-markups adopted in the National Corpus of the Kazakh Language is accompanied by meta-marked information. Here we should understand the meta-marked system of features of extralinguistic nature or external annotation and technical works (i.e., service works) related to the text. On the basis of the study of the literature on corpus linguistics, it was found that there are several types of markup. Among them, we have considered the so-called extralinguistic markup or metalanguage (meta-markup), which gives an idea of text data.

Keywords: meta-markup, extralinguistic markup, metatext information, prose, poetry, scientific and humanitarian style, scientific and technical style, journalistic style.

Біздің «Қазақ тілінің ұлттық корпусына метамәтіндік белгіленім енгізудің ұстанымдары» атты зерттеу тақырыбымызға қатысты әлемдік тіл біліміндегі тәжірибелермен таныса келе, мәтіндерге метабелгіленім енгізудің ең ұтымды деген әдіс-тәсілдері анықталды. Нәтижесінде қазақ мәтіндерінің әртүрлі жанрлары мен стильдеріне қатысты шығарма мәтіндері таңдалып алынды:

- 1) көркем проза;
- 2) поэзия;
- 3) ғылыми-гуманитарлық стиль;
- 4) ғылыми-техникалық стиль;
- 5) публицистикалық стиль (газет пен журналдардағы мақалалар);
- 6) драмалық шығармалар мәтіндері және т.б.

Таңдалып алынған стильдердегі мәтіндерге метабелгіленім енгізу мақсаты ең алдымен корпусты пайдаланушының міндеттерімен сай келуі қажет. Сонымен бірге, пайдаланушыға енгізілген белгіленімдерде кейбір қателердің де кездесуі мүмкін екені жайлы ескертіліп қойылғанын да жөн санаймыз. Солай бола тұра, мәтінге жүргізілген метамәтіндік белгіленім әдісі аса пайдалы құрал ретінде қолданыс табады.

Белгіленім негізіне көпшілік мақұлдаған және, мүмкіндігінше, теориялық жағынан алғанда бейтарап түрдегі лингвистикалық қағидалар алынуы қажет. Сонымен бірге, белгіленімнің ешқайсысын да стандарт деп санауға болмайтынын ескеру қажет.

Корпустық лингвистикаға қатысты әдебиеттерді зерделей келе, белгіленімнің бірнеше түрі болатындығы айқындалды. Солардың ішінен **экстралингвистикалық белгіленім** немесе **метабелгіленім (метаразметка)** деп аталатын, мәтіндік деректер жайлы мағлұмат беретін белгіленім түрін қарастырайық.

Метабелгіленімді, шартты түрде, сыртқы, құрылымдық және техникалық деп бөліп-бөліп қарастыруға болады. Мұндағы сыртқы белгіленім бойынша автор жайлы және мәтін туралы мәліметтер беріледі (автор, шығарма аты, басылымның жылы мен орны, жанры мен тақырыбы). Құрылымдық белгіленім бойынша тараулар, абзацтар, сөйлемдер мен сөзформалар маркаланады (белгіленеді). Техникалық белгіленім мәтінді өңдеу мезгілін, орындаушыларды және электрондық нұсқаның дереккөзінің кодталуын белгілейді. Метабелгіленім тілдің өмір сүру жағдаятын зерттеу үшін, тілдегі өзара ішкі байланыстарды анықтауға және тілдегі дербес ішкі тілдік жиындарды зерделеуге қажет.

Қазіргі кезде метабелгіленімдерді стандарттау мәселесіне көп көңіл бөлінуде:

- TEI (Text Encoding Initiative) жобасы,
- EAGLES (Expert Advisory Group on Language Engineering Standards) ұсынысы,
- CES (Corpus Encoding Standard) стандарты,

- XCES (Corpus Encoding Standard for XML) стандарты,
- ISLE (International Standards for Language Engineering) жобасы,
- CDIF (Corpus Document Interchange Format, BNC) стандарты.

Метамәтіндік ақпаратты енгізу мәтінді толығымен сипаттайды. Мұндай ақпараттың қазақ тілінің ұлттық корпусында орын алуы зерттеушіге мәтіндердің миллиондаған ауқымындағы тілдік фактілер мен құбылыстарды іздестірудің шеңберін сызуға мүмкіндік туғызады.

Қазақ тілінің ұлттық корпусында қабылданған метабелгіленім жүйесі метамәтіндік ақпаратпен бірге беріледі. Бұл жерде біз метабелгіленім ұғымын экстралингвистикалық сипаттағы немесе сыртқы аннотациялаудың және мәтінге қатысты техникалық жұмыстардың (яғни қызметтік) белгілер жүйесі деп түсінуіміз қажет.

Қазіргі кезде мәтіндердің метасипаттамасын жүргізуге мүмкіндік беретін бірнеше лингвистикалық бағдарламалар бар. Ең алдымен оған жататын – Systematic Coder және UAM Corpus. Бұл аталған бағдарламалар ашық қолжетімді сипатта. Бұлардың бәрі корпусық лингвистикада қабылданған стандарттарға сәйкес келеді. Осылардың негізінде қазақ тіліндегі мәтіндерге метасипаттама берудің архитектурасы жасалды деуге болады.

Қазақ мәтіндерін өңдеу барысында қазақ тілі корпусындағы мәтіндердің метамәтіндік ақпаратын MS Access 2007 құрастырған деректер базасында (қорында) сақтаудың қажеттігі жайлы шешім шығарылады деген ойдамыз. Аталған деректер базасы өзара байланыстағы үш кестеден тұрады: «Authors», «Books» және «Texts».

«Authors» кестесі авторлардың сипаттамаларын қамтиды. Автордың фамилиясы және аты-тегі үш тілде тіркеледі (қазақша, орысша, ағылшынша). Егер автордың аты-тегі белгісіз болса, кестеде «авторы белгісіз» және бірнеше автор болса, кестеде «құжымдық автор» деп тіркеледі.

Аталған кестеде автор жайлы толық сипаттама да берілген:

– Өмір сүрген жылдары (туған жылы және, егер ол мүмкін болса, қайтыс болған жылы);

– жынысы (ер немесе әйел адам);

– туған жері;

– алғашқы тілі (қарым-қатынас пен таным-білім алуға алғашқы қолданылған тіл);

– диалект;

– басқа тілдерді меңгеруі;

– білім деңгейі;

– жұмыс түрі.

«Books» деп аталған екінші кестеде, негізінен, қызметтік сипаттағы кітаптар сипатталады. Әрбір кітап өзінің бірегей нөміріне ие (өріс түрі: тіркеуіш) және осы жерде редакторлар да белгіленеді, әдетте, олар – ақын-жазушылар. Аудармашы (Translator) деп аталатын жеке өріс параллель (қатар) подкорпусстар (корпусшалар) үшін қажет. Кітаптың шығу мәліметтері библиографиялық сипаттамада тіркеледі және олардың әрбір элементін жеке өрістерде белгілемей, барлық библиографиялық сипаттамаларды бір ғана өрісте біріктіріп сақтау қажет деп ұйғарған болатын. Әрі қарай қызметтік өрістер өз жалғасын табады:

– мәтін алынатын дереккөз (баспа, сканирлеу, электрондық көшірмесі, қолмен теру, интернет);

– орындаушылар.

Кестедегі мәтіннің аты жазылатын бағана индекстелетін өріс болып саналады және қатаң түрде қайталаулар жасалмауы керек: базада бұрын жазылған деректі қайталап жазуға болмайтындығы жайында база жүйесі ескертіп отырады.

Егер мәтін аударма әдебиетіне қатысты болса, «Автор» және «Аудармашы» өрістеріндегі (түсіп қалатын) тізімнен мәтін авторы мен аудармашы тандалып алынады.

Келесі өрістер мәтін атрибуттерінің сипаттамасын өз бойында сақтайды:

- тіл формасы: жазба немесе ауызша;
- графикалық жүйе;
- тіл типі (түрі): көркем, ресми-іскерлік, ғылыми, ауызша сөйлеу тілі және т.б.;
- көптеген элементтерді өзінде сақтайтын мәтін жанры;
- шығу мәліметтері;
- бетгер;
- орындаушы;
- тіркеу күні;
- түсіндірме.

Деректер базасы метаақпаратты қайта түсіндіру тәсілі деуге болады. Кестелерді толтыру барысында мынадай жағдайды ескергенді жөн санаймыз, ол поэтикалық стильдер мәтіндері бойынша тіл заңдылықтарын (қасиеттерін) зерттеу айтарлықтай күрделі екендігі. Оның себебі өлеңдер мәтіні көркем әдебиет мәтініне қарағанда басқаша ережелерге бағынатындығы. Өлеңдер мәтіндегі сөз метафоралық немесе метонимикалық мағынада қолданыс табуы мүмкін. Ақындар тілін құру мәселесінің күрделілігі, оның әр авторға ғана тән қасиеттерінің орын алуы және сол себепті ақын тілінен әмбебаптық пен тәндік қасиеттерді арнайы бөліп алу аса күрделі мәселе болып саналады.

Ұлттық тілдер корпусындағы деректер базасын әртүрлі ғылыми мақсатта автономды (дербес) сипатта қолдануға мүмкіндік бар. Мысалы, құрастырылған деректер базасындағы мәтіндер тақырыптары арнайы кішігірім корпусын (подкорпусын) жасауға материал болуы мүмкін. Бұл деректер базасын бір тақырыпқа ғана сәйкес келетін материалдарды іздеп-табу үшін де қолдануға болады және ол материалдар хронологиялық пен авторлық деңгейлердегі өзгерістерді бақылап зерттеуге мүмкіндік жасайды.

Әлемдік тіл білімінде метабелгіленімді енгізудің теориялық жағдайы мен практикалық әдістері бар. Ал қазақ тіл білімінде бұл мәселе қазіргі кезде «Қазақ тілінің ұлттық корпусын» жасау мәселесіне қатысты тұңғыш рет қарастырылуда.

Қазіргі кезде лингвистикалық деректердің компьютерлік базасын құрастыру әлемдік деңгейде, дәлірек айтқанда, Америка мен Францияның, Ресей мен Белоруссияда және т.б. ғылыми орталықтарында айтарлықтай ғылыми нәтижелерге жетті деуге болады. Мысалы, ең алғашқы аса көлемді компьютерлік корпус – Браун корпусы (БК) 1960 жылы Америкада Браун университетінде жасалған болатын. Сол сияқты, осы корпусқа ұқсас Швецияның Упсал университетінде құрастырылған корпусың да маңыздылығы зор. Ресейде орыс тілінің ұлттық корпусын құрастыру 2001 жылдан бастама алады. Қазіргі кезде ұлттық корпус жасау мәселесімен Москва, Петербург, Воронеж және т.б. қалалардағы белгілі маман-ғалымдар корпус мәселесімен айналысып, қомақты нәтижелерге жеткені мәлім.

2015-2017 жж. ҚР БЖҒМ ҒК А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының қазақ тілінің қолданбалы саласымен айналысатын ғалымдар «**Қазақ тілінің ұлттық корпусындағы метамәтіндік белгіленімдер ұстанымдары мен әзірлемесі**» деп аталатын гранттық жоба тақырыбына қатысты ғылыми-зерттеу жұмысын жүргізуде. Аталған тақырып бойынша қазақ тілінің ұлттық корпусына көлемі 7 млн.-дай болатын әртүрлі стильдерге қатысты мәтіндерге метамәтіндік белгіленімдер жүргізудің теориялық және практикалық мәселелерін зерттеп, қажетті нәтижелерге қол жеткізді. Алынған нәтижелерді теориялық және практикалық материалдар ретінде қазақ тілінің ұлттық корпусын құрастыру мәселесінде пайдалануға болады демекпіз.

Жоғарыда айтылғандай, қазақ тілінің ұлттық корпусы мәтіндердің электрондық түрінің әртүрлі стильдер мен жанрларының жиынтығынан тұруымен бірге олар кең түрдегі лингвистикалық және метамәтіндік ақпаратпен жабдықталады. Мәтіндердің мұндай ақпараттарға ие болуы әдеттегі интернет желісіндегі қолжетімді мәтіндер жиынтығынан ерекшелендіреді және ұлттық корпусардың ең басты айырмашылығы болып саналады. Ақпараттың егжей-тегжейлігі мен нақтылығы және сонымен бірге, мәтіндерде орын алатын кең түрде қамтылған әртүрлі тілдік деректер мен тілдік құбылыстар ұлттық корпусың бірегей лингвистикалық ресурс ретіндегі ең басты құндылығын айқындайды.

Метабелгіленімді корпус мәтіндеріне енгізу арнайы ізденіс нәтижелері негізіндегі компьютерлік бағдарламалар бойынша жүзеге асады. Зерттеу барысында мәтінге қосымша ақпараттар енгізу (тіркеу) үшін метадеректерді таңдау қағидасы зерделеніп, мәтіннен метабелгіленімдер жүйесі негізінде қажетті деген ақпаратты іздеп-табуға қатысты тиімді компьютерлік бағдарламалар құрастырылды. Корпусың іздестіру аппаратының ең құнды бөлігі деп мәтіндерге тіркеліп берілетін метабелгіленімді (немесе метасипаттаманы) айтуға болады.

Қазақ тілінің ұлттық корпусындағы мәтіндердің көлемі мен әртіптілігін ескере келе, мұндай стильдік, жанрлық, типтік деңгейдегі дифференциациялау аса қажет деуге болады. Себебі, зерттеушілердің көпшілігі корпусың толық түрімен емес, зерттеу мақсағына қарай, оның тек маңызды ішкікорпусымен (подкорпусымен) ғана, мысалы, көркем әдебиет, публицистикалық, іскерлік және т.б. стильдерге қатысты зерттеулер қызықтыруы мүмкін. Сонымен бірге, метабелгіленім арқылы жүргізуге болатын қызықты мәселенің бірі – метабелгіленім параметрлерінің арасындағы (мысалы, автордың жынысы мен жасы арасындағы) және мәтіннің тілдік ерекшеліктерінің статистикалық ең анық корреляциясын (арақатынастылығын) анықтау.

Қазақ мәтіндерін ұлттық корпусқа енгізу үдерісі мынадай кезеңдерден тұрады:

- 1) минималды HTML- форматта мәтінге алдын ала белгіленім енгізу;
- 2) морфологиялық белгіленім енгізу мен омонимдерді ажырату (корпус бөлігіне);
- 3) метамәтіндік белгіленім;
- 4) Яндекс-сервер үшін шығару форматына өзгерту (түрлендіру).

Әрбір келесі кезеңде, алдыңғыға қарағанда, қосымша ақпараттың көлемі мен мазмұндылығы әр уақытта (тұрақты түрде) өсіп отырады. Бірінші кезеңде мәтінге оның формалды құрылымы жайында ақпарат енгізіледі, мәтін элементтерінің әртүрлі типтеріне, рәсімдеу параметрлеріне, арнайы символдарға белгіленім жүргізіледі. Екінші кезеңде мәтінге шын мәніндегі тілдік (морфологиялық) ақпарат қосылады. Үшінші кезеңде мәтіннен тыс дайындалатын метамәтіндік атрибуттер (анықтауыштар) жинағы түріндегі мәтін «паспорты» көрініс табады. Соңғы кезеңде метамәтіндік ақпарат мәтінмен бірігіп (қосылып) және тағы да бірнеше өзгерістерге (трансформацияға) ұшырап, Яндекс-сервер арқылы жүктеледі және индекстеледі. Тек осыдан кейін ғана мәтін корпусың бөлігіне айналып, ізденіске қолжетімді болады.

Әрине, кейбір амал-әрекеттерді (омонимдерді ажырату, метабелгіленім жүргізу) автоматты түрде жүзеге асыру мүмкін бола бермейді, бірақ оларды адам қатынасы-мен жарғылай автоматтандыратын қолайлы орта жасауға мүмкіндік бар.

Қазіргі кездегі белгіленім жүргізетін тілдердің көпшілігі SGML/XML-ге негізделеді де белгіленімнен өткен мәтін екі параллель қабаттан тұратын ақпаратқа ие: көзге көрінетін (мәтіннің өзі) және көзге көрінбейтін (белгіленім).

Корпусық ақпаратты кодтайтын (шартты белгілер енгізу) стандарттардың ішінен айрықша абыройға ие болғандар мыналар: TEI (Text Encoding Initiative), XCES (XML

Corpus Encoding Standard), EAGLES (European Advisory Group on Language Engineering Standards).

Аталғандардың ішінен ең бір жете құрастырылғаны TEI стандартын атауға болады. Ол стандарт кез келген мәтіннің және мәтіндік ақпараттар элементтерінің ережелерін анықтай алады. Бұл жерде аталған мәтіндік ақпарат элементтеріне мыналар жатады: құрылымы, тақырыптар, тіл типтері (проза, поэзия, драма), беттері, дәйексөздер, сілтемелер, түзетулер, кестелер, формулалар, арнайы символдар, лингвистикалық аннотациялар және т.б. XCES стандарты TEI стандартының дамыған түрі және ол тек корпус мәселесіне ғана арналған және ол корпусарға тән тегтердің жиынтығын анықтайды, бірақ бұл стандарт қолданыстағы корпусарда сирек қолданылып жүргенін байқауға болады.

Іздестіру жүйесіне қатысты мәселелерді зерттей келе, оған мынадай талаптардың қойылатынын тұжырымдауға болады:

- 1) сөздер мен сөзтіркестердің грамматикалық, семантикалық және т.б. белгілеріне қарай, оларды корпусардан іздестіру;
- 2) контекст пен сөздер арасындағы қашықтықты ескеру;
- 3) метамәтіндік ақпаратты іздестіру;
- 4) логикалық жалғаулықтарды, жақшаларды және контекстік операторларды қамтитын сауалдардың дамыған тілі;
- 5) индекстеудің тиімділігі;
- 6) кез келген аса күрделі сауалдарға жоғары жылдамдықпен жауап қайтару.

Қолжетімді бағдарламалық құралдардың ішінен корпус үшін іздестіру жүйесінің рөлін атқаратын келесі бағдарламалық кластарды атауға болады: XML-бағытындағы деректер базасы; толықмәтінді іздестіру жүйелері.

Іздестіру әрекеті келесі мүмкіндіктерге ие арнайы құрастырылған компьютерлік бағдарламалар арқылы жүзеге асады:

- қолданыста бар немесе алдын ала берілген мәтіндер корпусарынан сөздерді, сөзформаларды іздеп-табу;
- барлық корпус мәтіндерінен немесе белгілі бір мәтіндерден, контекстерден сөздер мен сөзформалардың қолдану статистикасын ұсыну;
- берілген сөз, сөзформа, сөзтіркестермен бірге қолданылатын сөз бен сөзтіркестің конкорданстарын анықтау;
- тілдің лексикасы мен грамматикасының статистикалық сипаттамаларын айқындау (мысалы, белгілі бір септіктегі сөздің мәтіндер корпусында қанша рет қолданылуын анықтау);
- әртүрлі мезгілдік кезендерге қатысы бар (мысалы, XX ғ. ортасынан кейінгі) сөзқолданыстың салыстырмалы сипаттамасын ұсыну.

Сөздердің немесе сөйлемдердің сипаттамалары (морфологиялық, семантикалық және т.б.) бойынша іздестіру кезінде сервер бұрынғы сауалдардағы сипаттамаға сәйкес келетін индекстерді ашады, сосын ашылған индекстерден өту нәтижесінде барлық қажетті деген сөзге қатысты позициялар табылады. Корпусты пайдаланушының әрекетін жеңілдету үшін арнайы сауалдар формасы қарастырылған, ол бойынша пайдаланушы айтарлықтай түсінікті түрде сұрақ беруіне мүмкіндігі бар. Жана формада қалыптасқан сауал іздестіру серверіне жіберіледі, ал онда арнайы C++ тілдегі компьютерлік бағдарлама бойынша шығару модулі қалыптасады. Қойылған сауалға жауап ретіндегі қалыптасқан модуль *xml*-форматындағы нәтиже түрінде көрініс табады, ал сосын барып оған *xslt*-түрлендіру қосылып, нәтижесінде пайдаланушы *html* форматындағы іздестіріліп отырған мәліметке ие болады.

Аталған тәсіл іздестіру әрекетін нәтижелерді дайындаудан бөліп алып қарастырады

да жүйені құру мен түрлендіруді жеңілдетеді. Зерттеу барысында байқағанымыздай, қазақ тілінің ұлттық корпусын пайдаланудың нәтижелі болуы аса көлемді мәтіндер массивінен контекстік іздестіруге арналған арнайы оңтайландырылған толықмәтінді іздестіру жүйесінің құрастырылуын қажет етеді. Мұндай жүйелердің айрықша танымал түрлері Яндекс және Google іздестіру интернет-серверлері және индекстеу мен интернет-ресурстарды іздестіруге бағытталған басқа да жүйелер. Орыс тілінің ұлттық корпусы үшін табиғи таңдау аса жоғары нәтижелігімен және ауқымдылығымен ерекшелінетін Яндекс-серверге түскені мәлім. Белгілі болғандай, Яндекс-сервер аса көлемді мәтіндер массиві бойынша және аса күрделі сауалдарға жауап алу үдерісін аса тездетеді, тіпті секунд бөлігі ішінде орындайды және корпус көлемінің ұлғаюы іздестіру жылдамдығына еш әсер етпейтіні де мәлім болып отыр.

Сөз соңында айтайық дегеніміз, қазақ тілінің ұлттық корпусын құрастырушылардың алдында тұрған негізгі мәселе, біріншіден, қазақ мәтіндерінің репрезентативті корпусын қалыптастыру, екіншіден, бұл корпус лингвистикалық белгіленім енгізілген, яғни тілдік зерттеулер жүргізу мақсатымен, ең алдымен, мәтіндерге морфологиялық белгіленім мәселесі жүзеге асырылған және қазақ тілінің барлық функционалды-стильдік қабаттары қамтылған корпус болуына барынша атсалысуды қажет етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Сичинава Д.В. К задаче создания корпусов русского языка. [электрон ресурс]. <http://www.mccme.ru/ling/mitrius/article.html>. (жүгіну уақыты: 2.05.2016).

[2] Демская-Кульчицкая О.М., Семеренко В.Р., Ющенко Р.А. Методы автоматической разметки текстов Национального корпуса языка // Компьютерная математика. – 2005. № 2. 6 с.

[3] Азарова И.В. Морфологическая разметка текстов на русском языке с использованием формальной грамматики AGFL. Кафедра математической лингвистики СПб.: ГУ [электрон ресурс]. // <http://www.dialog-21.ru/Archive/2003/AzarovaAGFL.htm>. (жүгіну уақыты: 2.05.2016).

[4] Национальный корпус русского языка. [электрон ресурс]. // <http://www.ruscorpora.ru/>. (жүгіну уақыты: 2.05.2016).

[5] Дарчук Н.П. Автоматизированный морфологический анализ текста. [электрон ресурс]. // http://linguist.univ.kiev.ua/courses_morph.htm. (жүгіну уақыты: 2.05.2016).

МРНТИ 16.21.00

З.М.Базарбаева

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, ҰҒА корреспондент-мүшесі, филология ғылымдарының докторы, профессор

БАТЫРЛАР ЖЫРЫНЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ НЕГІЗДЕРІ

Аннотация. Қазіргі тіл біліміндегі функционалдық, антропоцентристік бағыттарға сәйкес әр деңгейге жататын тілдік бірліктердің тұтас жүйесін зерттеуге мүмкіндік туып отыр. Тілдің коммуникативтік, когнитивтік, прагматикалық, лингвомәдени қызметтерін жан-жақты зерделеуге бағытталған салалары қарқынды даму үстінде. Ол салалардың әрқайсысының өзіне тән ғылыми ұстанымдары мен зерттеу әдіснамалары да негізделіп, қалыптасуда. Қазіргі тіл білімі гуманитарлық, адам факторына бағытталғандықтан, ұлттың мәдениетін, тарихын, салт-дәстүрін, менталитетін тіл арқылы зерттеуге мүмкіндік туып отыр. Бұл мақалада «Қобыланды батыр» жырының лингвомәдени негіздері қарастырылған.

Тірек сөздер: просодика, синтагма, ұйқас, буын, ырғақ, қарқын, әуен.

З. М. Базарбаева

главный научный сотрудник Института языкознания имени А.Байтұрсынова,
член-корреспондент НАН, доктор филологических наук, профессор

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ГЕРОИЧЕСКИХ ЭПОСОВ

Аннотация. В соответствии с функциональными, антропоцентрическими направлениями в современном языкознании представляется возможность исследовать целостную систему языковых единиц, относящихся к разным уровням. Интенсивно развиваются сферы языка, направленные на всестороннее изучение коммуникативной, когнитивной, прагматической, лингвокультурной функций. Каждое из этих направлений имеет свои научные принципы и исследовательские методики. Современное языкознание ориентировано на гуманитарный, человеческий фактор, позволяет изучать культуру, историю, традиции, менталитет нации через язык. В данной статье рассмотрены лингвокультурные основы поэмы «Кобланды батыр».

Ключевые слова: просодика, синтагма, рифма, слог, ритм, темп, мелодика.

Z. M. Bazarbaeva

Chief Researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov,
Corresponding Member of the National Academy of Sciences,
Doctor of Philology, Professor

LINGUOCULTUROLOGICAL FOUNDATIONS OF HEROIC EPICS

Annotation. In accordance with the functional, anthropocentric trends in modern linguistics, it is possible to study the integral system of language units belonging to different levels. The spheres of language aimed at a comprehensive study of communicative, cognitive, pragmatic, and linguocultural functions are intensively developing. Each of these areas has its own scientific

principles and research methods. Modern linguistics is focused on the humanitarian, human factor, allows us to study the culture, history, traditions, mentality of the nation through the language. This article examines the linguocultural foundations of the poem «Koblandy Batyr».

Keywords: prosody, syntagma, rhyme, syllable, rhythm, tempo, melodies.

Еліміз өз Тәуелсіздігін алғалы бері қуатты мемлекет ретінде қалыптасты. Тамыры тереңге бойлаған төл тарихымыздың жаңа беттері ашылды. Күреске толы ғасырларда біздің бабаларымыз жерімізді аман сақтап, келесі ұрпаққа үлкен мұра ретінде қалдырды. Қазақ хандығының 550 жылдық мерекесінің мақсаты – сол төл тарихымызды тереңнен танып, Қазақ халқының мәдениеті мен салтын, батыр бабаларымыздың ерлік істерін өскелең ұрпақтың санасына сіңіру болғаны анық. Әр дәуірдегі тарихи оқиғалардың есте қалғандары – батырлар жырынан орын алады.

Көнеден жеткен бұл жырлар ел тарихын түгендеуде, толықтыруда, кейбір күмәнді тұстарды тереңірек зерттеуге, анығырақ білуге үлкен септігін тигізуде. Эпос немесе батырлар жыры ерлікті, батырлықты аңыздап жырлайды. Оны әдетте жыраулар домбыраға, қобызға қосып, бір әуенмен орындайтыны белгілі. Халықтың өмірдегі арманы, күткен мақсаты өте көтеріңкі жырланады, ондағы суреттелетін батыр өз елінің мүддесін жүзеге асыру жолында қандай бөгеттері болса да жеңіп шығады. Алайда жырларда әр ғасырлардағы тарихи фактілер дәлме-дәл емес, араласып келеді. Халықтың сүйіп тыңдайтын жырларының бірі – «Қобыланды батыр» жыры. «Қобыланды батыр» жырының 29 нұсқасы бар екен.

Жалпы, «Қобыланды» жырының нұсқалары батырды бес түрлі кезенге апарып телиді. Солардың алғашқысы IX-X ғасырлардағы пешенег дәуірі, екіншісі IX-XI ғасырлардағы оғыз-қыпшақ заманы. Үшінші-төртінші кезең XV-XVI ғасырлардағы Ноғайлы ордасы мен Өзбек-Қазақ ұлысы кезеңімен байланысты. Ал жырдың қайсыбір нұсқалары батырды бергі XVIII ғасырдағы Жоңғар жорығына араластырады. Алайда VI-VIII ғасырлардағы Орхон-Енисей ескерткіштерінде қазақ тіліне сәйкес сөздер, сөз тіркестері кездеседі.

Белгілі ғалым Р.Сыздық айтқандай, халықтың фольклорлық ауызекі тілі – қазіргі қазақ әдеби тілінің негізі. «Орхон-Енисей ескерткіштерінің тілінен байқалатыны, қазіргі қазақ әдеби тілінің тарихы сол кезден тамыр алатынына және олардың рухани сабақтастығы әлі үзілмей келе жатқанына көңіл аударуға болады» депті.

Күлтегін туралы жырда жоқтау, мадақтау, шешендік сөз үлгілері қазақтың ақын-жырауларының сөздеріне ұқсайды. Қазақтың жырлары сияқты 7-8 буынды жырлар. Ал негізгі сарын – елдің тәуелсіздігі, береке-бірлігі, ал көркем сөздегі қолдану тәсілдері, мазмұны жақын. «Күлтегіндегі» төмендегі сөздер «Қобыланды батырдағы» сөздерге ұқсас.

Күлтегінде: Бек ұлдары құл болды,

Пәк қыздары пұл болды.

Қобыландыда: Айдарлысын құл қылды,

Тұлымдысын күң қылды.

Ғалымдардың пікірлері бойынша, «Қобыланды батыр» жырында ұшырасатын негізгі қаһармандар есімдері Алтын Орданың ыдырауы мен Қазақ хандығының құрылуы оқиғаларының ортасындағы тарихи тұлғалар. Қара қыпшақ Қобыланды – шамамен XV ғасырда өмір сүрген батыр, тарихи қайраткер. Ал, Алтын Орданың ыдырап, Қазақ хандығы құрылған дәуірде тарихи тұлғалар қатарында Қобыландының да тарихи жырда, эпоста, шежіре, аңыздарда көрінуі кездейсоқ емес.

Адамзат қоғамы өз білімін әртүрлі мәтіндер арқылы жинақтап, атадан балаға жеткізетіні белгілі. Поэтикалық мәтін тек автордың тілдік күзіреті, әлемді тілдік бейнелеуі, ниеті, мүмкіндігі тұрғысынан ғана емес, оқырманның қабылдауы позициясымен бірлікте қарастырылуы қажет. Мәтінді (дискурсты) адамдар қарым-қатынасындағы коммуникативтік құрал, адресант пен адресаттың сөйлеу қызметінің нәтижесі ретінде қарастыру

құнды болмақ. Осы орайда сөйлеушінің алдына қойған коммуникативтік ниеті, поэтикалық дискурстың мазмұны, сөз түзуші мен тұтынушы және ұлттық менталитеті, мәдениеті туралы мәліметтері просодикалық құралдар арқылы да көрінеді. Сөйлеу процесінде тілдік бірліктер просодикалық тәсілдер көмегімен бір-бірімен әрі мағыналық, әрі синтаксистік байланысқа түсіп, сөйлеушінің ой-пікірін, эмоциясын жеткізеді. Сөйлеу процесінің жемісі ретінде поэтикалық дискурс ниет білдіруші мен қабылдаушының қарым-қатынасын көрсетіп, экстралингвистикалық факторлармен бірге белгілі бір оқырман қауымына бағытталады.

Ғасырлар бойы қалыптасып, қорланып, рухани-мәдени мұра ретінде ұрпақтан-ұрпаққа үзілмей жетіп, өлеңдер, мақал-мәтелдер, жыр-толғаулар арқылы адамның ұлттық психологиясын, мінез-құлқын, эмоциялық жай-күйін елестетеді. Қазақ тіліндегі ырғақты, ыңғайластыққа, рифмалық ұқсастыққа, буын үйлесіміне құрылған поэзияның үлкенді-кішілі түрлерінің өзіне тән семантикалық-синтаксистік ерекшеліктерімен қатар интонация-просодикалық ерекшеліктері де бар екені сөзсіз. Сондықтан көп шумақты өлеңдердің, жыр-толғаулардың да әуен өрнектері просодикалық тәсілдер арқылы тексерілуіде.

Поэтикалық мәтін сан алуан тақырыпты қамтуымен қатар, адам өмірінде, оның тұрмыс-тіршілігінде, қоғамдағы кездесетін жағдайларды, құбылыстарды концептілер арқылы оқырманға таныстырады. Халық өміріндегі қарым-қатынас пен қоғамдық құбылыстарды бейнелей сипаттай отырып, адамның тағлым-тәлімін және эстетикалық танымын поэтикалық мәтін арқылы байқауға болады. Оның суперсегментті фонетика деңгейіндегі когнитивті-прагматикалық және лингвомәдени қырлары қызықты да өзекті проблемалардың бірі болып есептеледі. Қазақ өлеңдерінің силлабикалық жүйелі ырғақты топтары поэзия тілінің ұқсастық заңдылықтарына икемделіп, сөздерінің буындарының санына дейін реттеліп, гармониялық көркемдікпен ерекше түзіледі. Жырларда кездесетін сөздерінің буындарының санына дейін реттеліп, дыбыстары үйлесіп, ерекше түзілетін сөйлемдерде олардың мағынасына қарай просодикалық тәсілдері өзгеше әсемдікпен реттеліп, өлеңнің ырғақты кестесін сызады.

Поэтикалық мәтіннің талдануы арқылы түрлі әдіснамалық бағыттар, мектептер қалыптасқан. Поэзияда бір ойды жеткізу үшін дәстүрлі тілдік құралдармен бірге басқа да амал-тәсілдер орын алады. Бұлар кез келген тіл жүйесінің сегменттік деңгейінің үстінен келіп, сонымен қатарлас іске асатын және автономды түрде қарастырылатын суперсегменттік деңгей. Өз бетінше дербес құбылыс ретінде есептелетін сөйлемде, мәтінде көрініс табатын просодикалық тәсілдердің орны ерекше. Мәтін-дискурсқа синтаксистік және лексикалық талдау жасаумен қатар суперсегментті фонетика тұрғысынан да жан-жақты зерттеу жүргізуге болатыны анық. Поэтикалық мәтіндегі просодикалық тәсілдерге талдау жасап, олардың когнитивті-прагматикалық, лингвомәдениеттану және стильжасамдық қызметін анықтауға болады. Өлеңдердің просодикалық-интонациялық ерекшеліктері оның когнитивтік және лингвомәдени мазмұнымен байланысты. Қазақ поэтикалық мәтіннің интонациялық көріністері болашақ ұрпаққа өлеңдер, жырлар арқылы жеткізіледі.

Батырлар жырын орындаушы жыршылар оны көбінесе домбыраға қосып, речитативпен (тақпақтың бір түрі) орындаса да, олардың әрқайсысының өз әуені, өз орындау мәнері болады. Мұндай өте көлемді жырларды күні-түні отырып жырлаушы да, тыңдаушы да табылады. Олар жырлардың қызығына бағып, күні-түні отыруға даяр. Жыршыны шақыратын адамдар оларға жағдай жасап, дастарқан жайып, дем алдырып, тамағын беріп, сусынын ішкізіп отырады.

Қобыланды батырды сүйетін Құртқа қыз сымбатына қоса аса мықты, жастайынан ат құлағында ойнап, әкесінің жылқысын баққан қыз екен. Ол Тайбұрылды құлын күнінен танып, нағыз тұлпар болатынын болжап, оны Құртқа қыз нағыз шабандоз-бапкер, бағбандарша бағып-қағып өсірді. Ол оны бағып-өсірудің жөнін де, мәнін де, мезгілін де біледі. Уақыт келгенде оған өзі бас білдіреді. Қалай, қанша шабуды, қанша демалуды өзі

белгіледі. Сумен жуып, жалын күмістей жалтылдағып, ешкімді қасына жолатпай (көз тимесін деп) онаша бағады. Ол құлын өсіп, тай болып, Тайбурыл атанғанша оны ешкімге көрсетпейді. Тайбурылды Қобыланды батыр өзі көріп, оның бапырға лайық тұлғасын, тұрпағын көріп, шабысын байқап, көңілі толып, Тайбурылды енді жарысқа қосуға болатын шығар дейді. Сонда Құртқа сұлу жарысқа қосуға болғанмен, жорыққа шығуға әлі ертерек, уақыты жеткен жоқ деп, тағы да біраз уақытқа алып қалып, бұлақтың мөлдір суын ішкізіп, сібірдің бармақтай сұлысымен бағып қала береді. Сонда Құртқаның Қобыландыға айтқан, Қобыландының Құртқаға айтқан сөзі:

Қош, сұлтаным, аман бол!
 Әлдеқандай боларсың?
 Асқар төбе бел дерсін,
 Тайбурыл атпен желерсін.
 Жақсы-жаман қадірін
 Құртқаның сонда білерсін,
 Құртқаға сонда сенерсін...
 Үйдемісін, қыз Құртқа,
 Түздемісін, қыз Құртқа?!
 Әйел болдың, амал жоқ,
 Егер еркек болғанда
 Болар ең жұртқа сен тұтқа!

<Қош/сұлтаным, ↑//<аман бол! ↑ //
 <↑Әлдеқандай / боларсың?↓ //>
 <Асқар төбе / бел дерсін, //
 <Тайбурыл атпен / желерсін ↑//
 <Жақсы-жаман / қадірін ↑//
 <Құртқаның сонда / білерсін, ↓ //>
 <Құртқаға сонда / сенерсін...↓ //>
 <Үйдемісін, / қыз Құртқа, ↑//
 <Түздемісін, / қыз Құртқа?! ↑//
 <Әйел болдың, / амал жоқ, ↓ //
 <Егер еркек / болғанда ↑//
 <Болар ең жұртқа / сен тұтқа! ↑//

Қобыланды мен Құртқаның арасындағы әңгіме Тайбурыл жайында өрбіп тұр. Сөз түзуші мен қабылдаушының қарым-қатынасы сөз барысындағы пресуппозицияларына байланысты. Сөйлеу актілері тұрғысынан қарастырсақ (Surl), бұнда сөйлеушінің ойы директивалар (аман бол) бұйрықты интонема арқылы, интеррогативтер (әлдеқандай боларсың) сұраулы интонема арқылы көрінеді. Сөйлеу актісінде адресант иллюкутивтік мақсатын семантика-интонациялық құралдар арқылы адресатқа жеткізеді. Қобыланды батыр өзінің Құртқаға арналған сөзінде коммуникативтік жағдаятына сәйкес, тыңдаушыға (Құртқаға) әсер ету үшін, реакция туғызу үшін эмоциялық-экспрессивтік мағынасында қарапқа сөздерді (қыз Құртқа) қайталайды. Қобыландының ой-ниеті функционалды-семантикалық және интонациялық-просодикалық құралдар арқылы тыңдаушыға жеткізіледі. Интонема варианттарының қолдануы жырда сөз иелерінің қарым-қатынасы мен көңіл-күйіне, олардың дүниетанымы мен көзқарастарының ерекшелігіне байланысты.

Жеті-сегіз буынды жырдың әр тармағы екі-екі бунаққа (төрт+үш) бөлініп, жеке синтагма құрайды. Жырдың ырғағы әуен өрнектері сөздердің, буындардың ұйқасымен ерекшеленіп тұр. Бірінші жеті тармағы бір ойды білдіріп, бұйрықты, қыстырма, сұраулы интонемалармен сипатталады. Тональды, динамикалық, темпоральды параметрлері қозғалысқа түсіп, интонемалардың өрнектерін сызады. Жырдың соңғы бес тармағы

қыстырма, сұраулы, лепті интонемалармен өрнектеліп, дербес ойды білдіретін болғасын көлемді паузамен бітеді. Жырдың интонациялық келбеті толқынданып, кейбір сөздері ой екпінімен белгіленіп, интонациялық компоненттері қозғалысқа түсіп, бірнеше рет қайталанатын өрнектерін сызады. Сонымен, сөйлеу тұзуші мен сөйлеу тұтынушы арасындағы қарым-қатынас просодикалық тәсілдер арқылы анықталып, сипатталады. Сөйлеушінің прагматикасына, эмоциясына қарай оның дауыс реңкі де құбылып тұрады.

Біздің тағы қарастыратынымыз жырдың бір бөлігі, Қобыландының Тайбурылының шабысы. Ол халық ауыз әдебиетінің аса көркем үлгісі болып табылады. Батырлар жырын халықтың талантты ақын-шайырлары шығарып, ол ауыздан ауызға ауызша ілгері-дегілерден кейінге ауысып, көркемдігін жоғалтпай осы күнге жеткен. Онда керемет көркем теңеулер, теңдессіз қайрат пен сұлулық, эпитет, метафораның шыңы мен гиперболалар орнын табады. Мысалға Тайбурылдың шабысын суреттейтін жерін келтіріп, поэтикалық мәтіннің құрылымдық-интонациялық ерекшеліктерін қарастырайық.

Құбылып Бурыл гүледі,
 Аяғы жерге тимеді.
 Тау мен тасты өрледі,
 Төрт аяқты сермеді,
 Құлақтың түбі терледі,
 Тер шыққан соң өрледі,
 Адырды көзі көрмеді,
 Көлденең жатқан көк тасты
 Тіктеп тиген тұяғы
 Саз балшықтай иледі.
 Қараша емес қауысты,
 Қоңыраулатып дауысты,
 Жақын қылды алысты
 Берсін кімге намысты,
 Күн төбеден аумақ-ай
 Түзеді Бурыл шабысты
 Қос құлағы тігілді
 Қайырға біткен қамыстай,
 Түс ауған соң бүгілді
 Илеуі жеткен қайыстай
 Байлаулы малдай шешілді,
 Төрт аяғы көсілді,
 Әрбір сымдай есілді.
 Кешегі кеткен қосынға
 Жетемін деген Қобыланның
 Жоқ еді тіпті есінде.
 Бұландаған Бурылмен
 Артық туған Қобыланды
 Анқып жетті бесінде.
 <Құбылып Бурыл / гүледі, ↑//
 <Аяғы жерге/ тимеді. //↓>
 <Тау мен тасты /өрледі, ↑//
 <Төрт аяқты /сермеді, ↑//
 <Құлақтың түбү /терледі, ↑//
 <Тер шыққан соң /өрледі, ↑//
 <Адырды көзі /көрмеді, ↑//
 <Көлденең жатқан /көк тасты ↑//
 <Тіктеп тиген /тұяғы ↑//

<Саз балшықтай /иледі. ↑//
 <Қараша емес /қауысты. ↑//
 <Қонраудатып /дауысты. ↑//
 <Жақын ғылды /алдысты ↑//
 <Берсін кімге /намысты. ↑//
 <Күн төбеден / аумақ-ай. ↑//
 <Түзеді Бұрыл / шабысты ↑//
 <Қос құлағы / тігілді ↑//
 <Қайырға біткен / қамыстай. ↑//
 <Түс ауған соң / бүтүлді ↑//
 <Илеуі жеткен / қайыстай. ↑//
 <Байлауды малдай / шешілді. ↑//
 <Төрт аяғы / көсілді. ↑//
 <Әрбір сымдай / есілді. ↓>//
 <Кешегі геткен / қосынға ↑//
 <Жетемін деген / Қобыланның ↑//
 <Жоқ еді тіпті / есінде. ↓>//
 <Бұландпаған / Бұрылмен ↑//
 <Артық туған / Қобыланды ↑//
 <Аңқып жетті / бесінде. ↓>//

Келтіріп отырған жеті-сегіз буынды жырдан алған үзінді (КФТ) орындау барысында жырдағы ырғақты топтар мен синтагмалар, тиянақты-тиянақсыз интонемалармен өрнектеліп, өздеріне лайықты кідіріс-паузалармен белгіленіп, көтеріңкі-бәсең иректелген әуенді сызып өрнектейді. Ал жырдың бір үзіндісіндегі КФТ-ның басталуы мен аяқталуы интонациялық әуеннің төрт деңгейіне салса, онда КФТ-ның көтеріңкі, созылыңқы басталуы төрт деңгейлі схеманың бас жағынан төбесінде жоғарыда қалықтап тұрып барып, содан төмен түсіп, кәдімгі жеті-сегіз буынды жырдың ирелендеген сызығын сызар еді. Осы арада жыршы домбырасын тыңқылдатып, біраз демалар еді. Келесі КФТ-ны бастауда тағы да даусын көтеріп, мәнерлеп, созып барып, паузадан кейін речитативпен өз мәнеріне салып, жырды бастайды. Сөйлеуші маңызды деп тапқан сөз бөліктеріне ой екпіні түсіп отырады. Жырдағы тармақтардың соңғы буындары бір-бірімен ұйқасып, үйлесіп (*гүледі, тилмеді, өрледі, сермеді, терледі, көрмеді, иледі*) көркемдік, бейнелеу жағынан жырдың ырғағы мен «жорғағына» сәйкес толқындалып, қайырылып, «кілем кестесін» сызады. Просодикалық тәсілдер арқылы сөйлеушінің прагматикасын, эмоциясын, тыңдаушысына деген көзқарасы мен ниетін білуге болады. Жырды безендіріп отыратын просодикалық тәсілдер сөзді дауыстың құлпыруына, өзгеруіне қарай түрлендіріп, мәнерлеп, көріктендіріп, сөйлеушінің сөзіне ажар береді және айтылған ойды жандандырып, мәтіндегі сөйлемдердің мағыналары, қарым-қатынастары айқындалып, анықтала түседі. Интонациялық компоненттер поэтикалық мәтіндегі сөйлемдерді бөлшектеп, мүшеленген сегменттердің бір-біріне қатысын ашып, анықтап, айтқан ойды түсіндіруде де үлкен рөл атқарады. Интонацияның құбылуы тыңдаушының есту, қабылдауына әсер етіп, мәтін мазмұнын дұрыс түсінуге көмектеседі.

Сонымен, атадан балаға асыл мұра ретінде өтіп отыратын жырлардың әуен өрнектері просодикалық тәсілдер арқылы сипатталады. Ұлттың тарихынан, өмірінен, мәдениетінен келе жатқан жырлар интонология тұрғысынан да қарастырылады.

МРНТИ 16.21.07

М.Қожанұлы

Филология ғылымдарының кандидаты, доцент

ҚАЗАҚ ОНОМАСТИКАСЫНДАҒЫ ФАЛЕРОНИМ БАҒЫТЫ ТУРАЛЫ БІРЕР СӨЗ

Аннотация. Мақалада қазақ ономастикасындағы әлі зерттелмеген фалероним сала-сындағы әскери айырым белгілері алынып, ҚР Тұңғыш Президенті – Елбасы атындағы Ұлттық қорғаныс университеті (одан әрі – Университет) эмблемасы құрамындағы жеке-жеке элементтердің семантикасы танымдық тұрғыдан ұсынылады.

Тірек сөздер: фалероним, әскери символика, әскери терминология және әскери номенклатура.

М.Кожанулы

Кандидат филологических наук, доцент

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ФАЛЕРОНИМИИ В КАЗАХСКОЙ ОНОМАСТИКЕ

Аннотация. В статье рассмотрены еще не изученные в казахской ономастике военные знаки различия в области фалеронимии. Познавательльно представлена семантика отдельных элементов в составе эмблемы Национального университета обороны (далее – Университет) имени Первого Президента РК – Елбасы.

Ключевые слова: фалероним, военная символика, военная терминология, военная номенклатура.

M.Kozhanuly

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor

SOME ISSUES OF PHALERONYMY IN KAZAKH ONOMASTICS

Annotation. The article considers military insignia in the field of phaleronymy that have not been studied yet in Kazakh onomastics. The semantics of individual elements in the emblem of the National Defense University (hereinafter referred to as the University) named after the First President of the Republic of Kazakhstan – Elbasy is presented in an informative way.

Keywords: phaleronym, military symbolism, military terminology, military nomenclature.

Қазақ халқының тарихи және ұлттық дүние танымның қалыптасуында белгілі рөл атқарған, тарихи-мәдени және рухани мұра ретінде зерттелмей келе жатқан құндылықтарымыздың бірі – рәміздер мен рәсімдер.

Академик Ә.Қайдар: «Рәміздер деп отырғанымыз – түркі, моңғол т.б. алтай тобына жатағын көшпелі тайпалар мен ұлыстардың тұрмыс-салтында сонау көне замандардан бері келе жатқан, о баста көшпелі елдердің мал шаруашылығына қатысты меншіктілікке, одан дамып, аталық, рулық, тайпалық, ұлыстық жіктелуге байланысты пайда болған сол

меншіктілік пен өзара жіктелуді тұрақты түрде айқындап, айыру үшін зеректікпен ойлап табылған символдық белгілер» [1, 128], – деп жазғандай, рәміздер мен рәсімдер атауларын лингво-танымдық тұрғыдан зерттеу – қазақ тіл білімінің өзекті мәселелерінің бірі.

Отандық және шетелдік тіл білімі саласында рәміздер туралы сөз етілгенімен, ал рәсімдер¹ атауларын тарихи тұрғыдан қарастырылғаны болмаса, оның тілдік немесе танымдық тұрғыдан кеңінен сөз етілмегені белгілі.

Біздіңше, қазақ халқы күні кешеге дейін жаугершілік жағдайда өмір сүріп, өз елін, жерін, тәуелсіздігін қорғауда рәміздер мен рәсімдер жетекші рөл атқарғаны белгілі. Әсіресе, рәміздер мен рәсімдерді табыстау, марапаттау кешегі Ұлы Отан соғысы жылдарында кеңінен орын алды. Осы тұрғыдан келгенде, біз рәсімдерді ономастикасының фалероним саласы ретінде таныдық, ал рәсімдер атауларын зерттеуді ғылымда фалеристика делінсе, ал қазақ ономастикасында тілдік-танымдық тұрғыдан фалероним («фалер» – награда, «оним» – атау, награда атаулары туралы) зерттелмеген тың саласы екені белгілі².

Фалероним термині туралы ономастикалық Сөздікте: «Фалероним – Собств. имя любого ордена, медали, знака отличия» [2, с.140], – делінсе, ал Ғаламторда: «Фалеристика коллекционирование орденов, медалей, значков, любых нагрудных знаков (в том числе почётных, юбилейных, ведомственных, об окончании учебных заведений и т. д.), а также наука, вспомогательная историческая дисциплина, занимающаяся изучением истории этих предметов, их систем и их атрибуцией» [3], – деп одан әрі нақтылайды. Сондай-ақ, Ғаламторда асты сызылған жолдарға мынадай қосымша анықтама берілген: «1. спец. Вспомогательная историческая дисциплина, изучающая историю орденов, медалей, знаков отличия. || Ср. БОНИСТИКА, ГЕРАЛЬДИКА, НУМИЗМАТИКА, СИГИЛЛОГРАФИЯ, СФРАГИСТИКА. 2. Коллекционирование нагрудных значков и знаков, а также жетонов (сувенирных, юбилейных и т.п.)» [4], – дегендей, жоғарыдағы фалероним туралы анықтамаларды бір арнаға жинақтасақ, онда орден, медаль, айырым белгісі, кез келген кеуде белгілері, эмблема, нышан, жетондар т.б. награда атауларын зерттеу, бір сөзбен айтқанда, фалероним – жаратылыстану, қоғамдық және гуманитарлық ғылымдарының тоғысқан жерінен пайда болған, нақтырақ айтқанда, ономастика ғылымының бір саласы.

Рәсімдерді марапаттаудың шығу тарихына үңілсек, сонау жаугершілік заманынан бастау алады десек, қателеспейміз және бұл дәстүрлі рәсімдер марапаттау қай елде болмасын күні бүгінге өз жалғасын табуда. Сондықтан рәсімдерді ең алдымен, әскери рәсімдердің айырым белгілерінен бастауды жөн көрдік.

Жалпы, әскери ғылым тілін *әскери символика*, *әскери терминология* және *әскери номенклатура* деп үшке бөліп қарастыруға болады. Бұлардың әрқайсысының мағыналық, құрылымдық және танымдық жағынан өзіндік ерекшеліктері болғанымен, бір-бірімен тығыз байланысты. *Әскери символика* – өз елінің символикасы негізінде армиясының әскери таңбаларын белгілейтін таңбалар жүйесі.

Әскери рәміздер мен рәсімдер – мемлекеттің Қарулы Күштерінің әскери құрамалары мен бөлімдерінде қабылданған рәміздік белгілер мен дәстүрлі рәсімдер: жауынгерлік ту, жалау, әскери ауыспалы байрақтар, әскери нышандар (символ, таңба, эмблема) және әскери айырым белгілері жатады [5, 615].

«Қазақстан Республикасының Қарулы Күштері, басқа да әскерлері мен әскери құралымдары әскери қызметшілерінің әскери киім нысаны және айырым белгілері туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2011 жылғы 25 тамыздағы № 144

¹ Ескерту: Біз рәсімдер деп, әскери және бейбіт уақытта берілетін түрлі марапаттар (орден, медаль, әскери және құрметті атақтар т.б.), айырым белгілер және кез келген кеуде белгі атаулары т.б. тұрғыда қарастырдық.

² Ескерту: Фалеронимді (оның ішінде рәмізді) тарихи тұрғыдан немесе мақала аясында сөз етілгені болмаса, қазақ ономастикасында оны арнайы тілдік не танымдық тұрғыдан сөз етілген қазақ не орыс тілінде жазылған диссертациялық жұмыстарды кездестіре алмадық.

Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының Қарулы Күштері, басқа да әскерлері мен әскери құралымдары әскери қызметшілерінің әскери киім нысаны және айырым белгілері үлгілерінің сипаттамалары мен суреттерінің 8-тармағы негізінде Қарулы Күштердің және әрбір әскери оқу орнының эмблемасы, айыр-ым белгітаңбалары болуы керек және оны бағынысты мемлекет органдар бекітуі тиіс,— деген жолдарға сүйене отырып, «Ұлттық қорғаныс университетінің айырым белгілерін және кеуде белгісін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Қорғаныс министрінің 2014 жылғы 18 наурыздағы № 112 бұйрығымен бекітіліп, Қазақстан Республикасы Әділет министрлігінің Нормативтік-құқықтық кесімдердің мемлекеттік тіркеудің тізіміне 2014 жылғы 18 сәуірде № 9348 болып енгізілді (төменде бекітілген Университеттің үлкен эмбле-масының суреті қоса беріліп отыр).

Мақала көлеміне орай, біз, бұл жерде қазақ ономастикасында әлі де зерттелмеген фалероним саласын әскери айырым белгілері аясында алып, ҚР Тұңғыш Президенті – Елбасы атындағы Ұлттық қорғаныс университеті (одан әрі – Университет) эмблемасы³ құрамындағы жеке-жеке элементтерді семантикасын танымдық тұрғыдан ұсыну арқылы сөз егуді жөн көрдік⁴. Сонымен:

 алтын күн – күннің өрнектелген түркі стиліне келтірілген бейнесін (білім және ақыл-парасат белгісі);

 семсер (қарулы күрестің дәстүрлі белгісі) – өз Отанын қорғауға әзірлікті;

 талау (білім, ағарту және ілгерілік белгісі) – Университеттегі кәсіби білім деңгейі (жоғары білімі және жоғары оқу орнынан кейінгі әскери білімі бар офицерлерді даярлау);

 бас киім және бас киім тәжісі немесе сақтардың алтын дулығы (жоғары әскери мәртебесі бар, жауынгер – көсемнің атрибуты) – тарихи дәстүрлердің, өз Отанын қорғау бойынша әскери борышқа деген адалдық сабақтастығын;

 геральдикалық қалқанның нысаны (ашық кітап түріндегі таңбабедерлі қалқан) – Университеттің тиістілігін және еліміздің оқу орны ретіндегі мәртебесін көрсететін әскери геральдикалық жүйенің элементі;

геральдикалық қалқанның ішіндегі көгілдір түс – тазалық, ақыл-ой, тұрақтылық белгісін;

 ұлттық алтын түсті ою-өрнегі (қазақ халқының мәдени шежіресі болып табылады) – ұлттық дәстүрдің белгісін;

алтын түс – айбындылық, атақтылық, адамгершілік және тұрақтылық белгісін бейнелейді;

 Қазақстан Республикасы Қарулы Күштерінің таңбасы (эмблемасы);

 Мына сурет Университеттің кіші эмблемасы. Университеттің тұрақты және уақытша құрамдарында кіші эмблеманы жеңдегі белгіні тағып жүру міндетті, (егер көзделген жағдайда, жағаға, түймеге және көйлек қалтасына бекіту үшін жасалған тері негізіндегі жеңдегі белгі);

 Алтын түсті өрнекпен айналасы көмкерілген кіші эмблеманы университет басшысы;

 Жіңішке сызықпен жүргізілген кіші эмблеманы университеттің тұрақты және уақытша құрамдары тағады.

Жоғарыдағы Университет эмблемасының жеке элементтерінің мағынасын танымдық тұрғыдан, біріншіден, офицерлерге әскери-патриоттық тәрбие беру, екіншіден, фалероним саласын тілдік-танымдық тұрғыдан зерттеу бағыты үшін оларды нақты мысалдармен беруді орынды деп санадық.

Геральдика заңы бойынша күн бейнесі байлық пен берекенің нышаны болып есепте-

³ Ескерту: Біз бұл жерде оқырманға түсінікті эмблема сөзінің анықтамасын Ғаламтордан алынған ақпаратпен шектелдік. Эмблема (грек. *emblema* – дөнес әшекей) – қайсыбір ұғымның, идеяның, бейненің, т.б. шартты немесе символикалық суреті (<https://kk.wikipedia.org/wiki/эмблема>).

⁴ Ескерту: Университет эмблемасын жасаған – Ғылыми-зерттеу институты Әскери тарих бөлімінің бастығы, запастағы подполковник, дизайнер Қ.А. Бисенов

леді. Ал эмблемада алтын күн – білім мен ақыл-парасаттылық белгісімен қатар, күн – нұрлы шуағын шашып тұрған ортақ әлем тұрғысында бейнеленген.

Эмблемада кесу, шабу қаруының түріне жағатын *семсер* қарулы күрестің белгісі ретінде бейнеленсе, ал *алау* – оқу-білім, ғылымда үздіксіз білім берудің белгісі ретінде бейнеленген.

Эмблемада әскери мәртебесі бар жауынгер басшысының атрибуты бас киімі ретінде *дулыға* бейнеленсе, ал *ашық кітап* түріндегі таңба *бедерлі қалқанды* аспан тектес көк түспен бейнелеуі тазалық, ақыл-ой, тұрақтылық белгісі ретінде алған.

Эмблемада – шенбер түрінде берілген алтын түсті ұлттық ою-өрнек. Қазақ халқының қолданбалы өнерінің мәдени шежіресі – өрнек арқылы бүгінгі білімді де, білікті де қазақ елінің офицерлерін әлемге мақтан ету.

Эмблемадағы бүркіт бейнесі тәуелсіздік алып, қанатын қомдаған қазақ елінің әлемдік өркениет биігіне талмай ұмтылып, талассыз жетуін тілеген игі тілекпен бірге [6, 33], туған ел шекарасын «жерде де, көкте де, теңізде де» қорғау деген ұғымын білдіреді.

Классикалық геральдика ережесіне сәйкес, Университет эмблемасына алтын металын қолданылды. Бұның басты себебі, эмблемада бейнеленген алтын түс айбындылық, атақтылық, адамгершілік және тұрақтылық белгісімен қатар, күміспен салыстырғанда алтын металының мәртебесі «биіктік» мәнде екенін және химиялық элемент ретінде ел байлығының әлемдік өлшемі тұрғысында қарастырылған.

Жоғарыда Университет эмблемасын айшықтап тұрған жеке-жеке жалпыхалықтық сөздер болғанымен, әскери айырым белгі-таңба ретінде келгендіктен, әскери символикалық терминдер тұрғысында қараған жөн. Егер әскери символика – әскери айырым белгі-таңбалар жүйесінің жиынтығы десек, онда ол әскери белгі – таңбаға қатысты терминдер жиынтығын да білдіреді деген сөз.

Қорыға келгенде, сөз етіп отырған Университеттің белгі-таңбасын *онимді* (*оним* – *грек тілінде ат, атау – астын сызған біз*) таңба ретінде қарасақ, онда ғалым Б. Тілеубердиев: «Онимді таңба деп, онимияны таңбалық жүйе ретінде түсіндіргенде, семиотикалық нысандардың, объектілердің тілдік семантикасына, сипаты мен олардың коммуникативтік қызметіне назар аударылады» [7, 70],– деп атап көрсеткендей, қазақ ономастикасында фалероним саласын қазақтың орден, медаль, айырым белгі, кеуде белгі-таңбасы т.б. (оның ішінде Университет эмблемасы) «жеке жарнама» не «жарнамалық қызмет» рөл атқаратын ең маңызды факторлардың бірі деп, оны қазақтың «МЕН» дегізерлік қасиеттері мен төл мәдениетімізді [8, 30] сабақтастыра отырып заңдастыру – бүгінгі уақыт талабы және оны тілдік-танымдық тұрғыдан зерттеу алдағы міндеттеріміздің бірі.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері / Актуальные вопросы казахского языка. Алматы, 1988. – 15 б.

[2] Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. –2-е изд., перераб. и доп. – М., 1988. –31 б.

[3] Фалеристика. [электрон ресурс] <https://ru.wikipedia.org/wiki/>. (жүгіну уақыты: 15.05.2016).

[4] [электрон ресурс] <http://www.classes.ru/all-russian/russian-dictionary-encycl-term-58834.htm>. (жүгіну уақыты: 15.05.2016).

[5] Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. –Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. –1 т. – 65 б.

[6] Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі. –Алматы, 1999. – 74 б.

[7] Тілеубердиев Б. Қазақ ономастикасының лингвокогнитивтік аспектілері. – Алматы, 2006. – 7 б.

[8] Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. –Алматы, 2003. – 82 б.

МРНТИ 16.21.49

Ә.Орынғазы

Алматы менеджмент университеті, филология
ғылымдарының кандидаты, доцент

КҮНТІЗБЕ ЖҮЙЕСІН ЖАСАУДАҒЫ АЛҒЫШАРТТАР: ЛЕКСИКА- ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ ТІРКЕСТЕРДІҢ МӘНІ

Аннотация. Мақалада күнтізбе жүйесін жасаудағы алғышарттар, көктем, жаз, күз, қыс мезгілдеріне байланысты лексика-фразеологиялық бірліктер, табиғат құбылыстары туралы айтылады. Табиғат мезгілдеріне қатысты лексика-фразеологиялық бірліктер жинақталып, мезгіл категориялары бойынша топтастырылады. Берілген лексика-фразеологиялық бірліктердің танымдық жағы қарастырылып, оның астрономия, метеорология, география ғылымдары аспектісі тұрғысынан заңды байланысын дәлелдеуге тырысады.

Тірек сөздер: күнтізбе, космоним, лексика-фразеологиялық бірліктер, лингво-мәдениеттану.

А.Орынғазы

Алматинский университет менеджмента, кандидат
филологических наук, доцент

ПРЕДПОСЫЛКИ ФОРМИРОВАНИЯ КАЛЕНДАРНОЙ СИСТЕМЫ: ЗНАЧЕНИЕ ЛЕКСИКО- ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ СОЧЕТАНИЙ

Аннотация. В статье рассказывается о предпосылках к созданию системы календаря, лексических и фразеологических единицах, явлениях природы, связанных с весенним, летним, осенним, зимним сезонами. Лексические и фразеологические единицы, относящиеся к сезонам природы, обобщаются и группируются по сезонным категориям. Рассматривается познавательная сторона данных лексических и фразеологических единиц, и делается попытка доказать их законную связь с точки зрения астрономии, метеорологии и географии.

Ключевые слова: календарь, космоним, лексические и фразеологические единицы, лингвокультураология.

A.Oryngazy

Almaty University of Management, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor

PREREQUISITES FOR THE FORMATION OF THE CALENDAR SYSTEM: THE MEANING OF LEXICAL AND PHRASEOLOGICAL COMBINATIONS

Annotation. The article describes the prerequisites for creating the calendar system, lexical and phraseological units, and natural phenomena associated with the spring, summer, autumn, and winter seasons. Lexical and phraseological units related to the seasons of nature are generalized and grouped into seasonal categories. The cognitive side of these lexical and phraseological units is considered, and an attempt is made to prove their legitimate connection from the point of view

of astronomy, meteorology and geography.

Keywords: calendar, cosmonym, lexical and phraseological units, linguoculturology.

Қазақ есепшілері (күнгізбе жасаушылар және оны күнделікті өмірде қолданушылар) табиғат құбылыстарын, аспан әлемін жай ғана бақылаушы емес, әрқилы табиғат құбылыстарынан ақпараттар ала білген, сол ақпараттарды санада тоқып жүйелеген, категорияландырған. Алынған ақпараттарды санада «сақтап» қана қоймай, қайта өңдеп, білім жүйесін жасаған, сол білімді әрі қарай басшылыққа алып, табиғат құбылыстарын өмір тәжірибесінде қолданған. Табиғат құбылыстарының тосын жағдайларынан мал-жанын, егін жайын аман алып шығу үшін аспан әлемін, жер бетіндегі табиғат құбылыстарымен байланыстыра отырып, жинақталған білім жүйесінің негізінде төлтума күнгізбелер жасағаны анықталды.

Күнгізбелерді зерттеу барысында оның екі үлкен топқа ажыратылатыны анықталды. Біріншісі – жер бетіндегі құбылыстарға, дәлірек айтқанда, ауа райының өзгерістеріне негізделген күнгізбелер. Әдетте оларды табиғи күнгізбелер деп атайды. Екіншісі – аспан денелерінің қозғалыстарына негізделген, яғни астрономиялық негізі бар күнгізбелер. Астрономиялық негізі бар күнгізбелер төрт түрлі қағидаға негізделеді: 1. Күн күнгізбесі. Ол күннің қозғалысына немесе белгілі бір жұлдыздың, мәселен, Сүмбіленің қозғалысына негізделеді. 2. Ай күнгізбесі. Ол айдың қозғалысына негізделеді. 3. Ай-Күн күнгізбесі. Екеуінің де қозғалысы қатар бақыланады. 4. Тоғыс күнгізбесі. Үркер шокжұлдызының қозғалысына негізделеді [1, 80].

Қазақ есепшілері бағзы заманда аспан әлеміндегі және жер бетіндегі сан қилы табиғат құбылыстарын ұзақ жылдар жіті бақылап зерттеп, Күн, Ай, Жұлдыз секілді аспан шырақтарының бір-бірімен тығыз байланыстылығын, олардың көк жүзіндегі қозғалыстары арқылы жыл маусымдарын, ай, апта, тәулік тәрізді уақыт өлшемдерін анықтаған. Осы қағида негізінде нысанаға Ай мен белгілі бір жұлдыздың «кездесуі» алынып, халықтың күн қайыруы жасалған» делінеді. Айдың фазасы мен өліраны білген көшпенділер айлар адастырмайтынын, жылдар жаңылыстырмайтынын біліп, олардан үндестік пен үйлесімділік іздеген.

Күн сәулесінің көз алдымыздағы белгілі бір бағанға немесе ағашқа түйіскен уақыты мен келесі ретте қайталанған уақыт аралығы бірдей сәт болғандықтан тәулік болып есептелінуі сияқты табиғаттың дәлме-дәл нақтылық заңына сүйене отырып, уақыт, тәулік, апта, ай, жыл, ғасыр құрылымдарын тізбектейтін күнгізбе жүйесі қалыптасқанына табиғи болмыстар негіз екені байқалады. Дегенмен көктегі табиғи құбылыстардың өзгерісіне сүйене отырып, уақыт межелеген қазақ халқы дала адамы болғандықтан, жердегі табиғат тіршілігінің өзгерісі мен ауа райының құбылуын аспан құбылыстарымен салыстырып, сәйкесетін тұстарын санада түйіп отырған. Бұған қоса, табиғат және аспан денелері өзгерісіне сай малдың, құстың, қыбырлаған жәндіктер мен аңдардың да әртүрлі өзгерістерін байқап, салыстырып отырған (мысалы, малдың төлдеуі, түлеуі, күйіс қайтаруы, семіруі, жұт болуы, құстың келуі, кетуі, ұя салуындағы өзгерістер, жәндіктердің тіршілігіндегі өзгерістер, т.б.). Осындай айнала қоршаған ортадағы тірі болмыстардың, көк пен жердің өзгерістерінің өзара сәйкес келуі және олардың бір уақытта, бір мезгілде бірдей қайталанып отыруы мезгілді, жылды, ай мен күнді нақтылауға себепші болды.

90-жылдарға дейін қазақ тілінде *календарь* сөзі қолданылып келді. Кейінгі кезде бұл ұғым күнгізбе деп аталады. Ал байырғы қазақ қоғамында *күнқайыру* деп те аталған. Қазақ халқының рухани мұрасын жинап, түсінік беріп отырған данагөй Мәшһүр Жүсіп қазақ қауымында *салнама* деген кітаптың болғандығын айтады [2]. *Салнама* – календарь ұғымын білдіретін парсы сөзі. Мұндай дерекке қарағанда, қазақ есепшілері парсы, араб румие күнгізбе жүйесімен жақсы таныс болған. М.Жүсіп румие күнгізбесіне байланысты

мынадай дерек берген: «Орысша – июль, арабша – Сьд, румие есебінде тамыз дейді. Қазақтың: «Сарша тамыз» – деп жүргені – сол. Румие есебі: 1. Азар, 2. Нысан, 3. Аяр, 4. Хызыран, 5. Тамыз, 6. Аб, 7. Июль, 8. Шырын уани, 9. Шырынтаны, 10. Кәфін әуел, 11. Қанын таны, 12. Шыбат. Ескендір Зұлқарнайыннан қалған – он күн бұрын жүргізеді [2].

Толық мағынасындағы тұңғыш қазақ календары 1923 жылы Орынбор қаласында араб әріптерімен басылып шығарылды. Бұл күнтізбенің бірінші жолында «ит жылы бітіп, доңыз жылының басталуы 22 март» деп жазылған. Бұл күнтізбеде әрбір айдың екі түрлі атауы көрсетілген: январь – *далу*; февраль – *хұт*; март – *хамал*; апрель – *сәуір*; май – *зауза*; июнь – *саратан*; июль – *әсет*; август – *сұмбіле*; сентябрь – *мизан*; октябрь – *зақыран*; ноябрь – *қауыс*; декабрь – *жидді*. Бұлай берілу себебін «айлардың бірінші атауы римше, екінші атауы ғарапша (яғни арабша)» деп көрсеткен.

Халқымыз табиғи құбылыстарды тұрақты сөз тіркестерімен түйіп, қорытындылап отырған. Тұрақты сөз тіркестері талай жыл тәжірибеден өткен қорытынды сияқты. Бұл көшпелі өмірдің табиғат құбылыстарымен етене жақын болатындығын және әлемді танып білуде осы тұжырымдардың қаншалықты ғылыми танымға жақын келетіндігін көрсетеді. Бірақ бүгін тілімізде сақталып қалған және табиғат құбылысы кезінде бүгін де қолдануға жарамды тіркестер бәрібір әлемнің ғылымдағы көрінісіне (ӘҒК) жақын емес. О.А.Корниловтың айтуынша, олар екі белдеуде жатқан ұғымдар болып табылады: «НКМ и ЯКМ существуют параллельно, влияя друг на друга, но сохраняя свое принципиальное отличие они суть конструкты разных видов сознания разных социумов на разных исторических этапах, имеющие различные функции» [3, 19 б.].

Ежелгі түркі күнтізбесіндегі реттік айлар мен мүшелдік айлардың аттары сол айлардың жыл ішіндегі орындары арқылы түсіндіріледі. Мысалы, байырғы қазақ күнтізбесіндегі тоғыс айларының аттары Үркерді неше жаңасындағы Айдың «басып өткендігіне» қарай айтылса, жұлдыз айлардың аттары зодиак шоқжұлдыздарының атауларынан шығады. Ал азаматтық айлардың аттарын М.Исқақов түсіндірме сөздікке сүйене отырып өздігінше түсіндіреді.

Айлардың атауларына қазақ өз шаруашылығына, сол сәттегі ауа райына сәйкес сөз құрып, баға беріп отыруы, оның (ай аттарының осы кезеңісінің) халқымыздың этномәдени тұрмысында қолданылғандығына дәлел бола алады [5]. Қазақ маусым аттарын бөліп отырған. Мәселен, көктем айлары – жыл тоқсан, жаз айлары – жаз тоқсан, күз айлары – күз тоқсан, қыс айлары – қыс тоқсан деп аталған. Сонда бұрынғы қазақша ай, тоқсан аттарының бір нұсқасы былай болған болу керек. Осындай мәлімет ғалым Н.Уәлидің еңбегінде де [6] кездеседі:

1) <i>Наурыз</i> (март)	}	жыл тоқсан
2) <i>Сәуір</i> (апрель)		
3) <i>Мамыр</i> (май)		
4) <i>Шілде</i> (июнь)		
5) <i>Сарша</i> (июль)	}	жаз тоқсан
6) <i>Тамыз</i> (август)		
7) <i>Қыркүйек</i> (сентябрь)		
8) <i>Қазан</i> (октябрь)	}	күз тоқсан
9) <i>Қараша</i> (ноябрь)		
10) <i>Желтоқсан</i> (декабрь)	}	қыс тоқсан
11) <i>Бірдің айы</i> (январь)		
12) <i>Екі ағайынды</i> (февраль)		

Жыл мезгілі қазіргі күнтізбе бойынша *көктем, жаз, күз, қыс* деп төрт мезгілге берілетіні белгілі. Бұл қазіргі күнтізбедегі топтастыру. Байырғы кездегі күнтізбе бойынша да жыл мезгілі төртке бөлінген. Бірақ әр мезгілдің атауы қазіргіден өзгеше болған: *жылтоқсан (көктем), жазтоқсан (жаз), желтоқсан (күз), қыстоқсан (қыс)*. Жылтоқсанның бұлай деп аталуы жыл сөзінің мағынасына байланысты: л/ш/с дыбыстарының тарихи алмасуына сүйенсек, *жыл/жас/жаши/жас+ыл* өзара түбірлес, мағыналас сөз.

Жыл әуелде жылдың басы «көктем» дегенді білдірген, *жыл құсы, жыл шықты, жыл келді* деген тұрақты тіркестер осыны білдіреді.

Байырғы қазақ есепшілерінің жыл мезгілін, яғни жыл он екі айды төртке бөлетіні көктемде – *көктеуде* (бірер ай), жазда – *жайлауда* (екі айдан астам), күзде – *күзеуде* (немесе) *күзекте* (бірер ай); қыста – *қыстауда* отыратын шаруашылық ыңғайына байланысты. Бірақ мезгіл төртеу болғанымен, қоныс үшеу: 1) қыстау, 2) көктеу мен күздеу; 3) жайлау.

Сондай-ақ күн райын жіті бақылаудың барысында *жылтоқсан* (көктем), *жазтоқсан* (жаз), *желтоқсан* (күз), *қыстоқсан* (қыс) деп аталатын жылдың төрт мезгіліне орай халық тілінде қалыптасқан сөздер мен сөз тіркестері едәуір. Амал атаулары көбіне есепшілік кәсіпке қатысты болса, ал күн райына байланысты атаулар жалпыхалықтық сипаттағы сөздер болып табылады.

Ауа райын болжайтын бұл халық қағидалары қой мінезін жетік меңгерген, қойдың ауа райы өзгерісін сезу қасиеттерін терең анықтай алған қазақтың өмірлік тәжірибесінен, таным-түсінігінен туындап отыр. Қойдың мінез-құлқы мен әрекетіне қарап ауа райын болжау қағидаларының көптеп кездесетініне қарағанда, өзге түліктерден бұрын қой қазақ жерінің климатын тез сезетін, қазақтың жері мен табиғатына әбден бейімделген түлік екенін байқатады.

Жылтоқсан мезгіліне байланысты лексика-фразеологиялық бірліктер: *жайма-шуақ, шуақ, май тоңғысыз* – көктемде күннің жандана бастаған шағы; *алтын күрек* – қыстың соңғы қарын әкететін жел; *ұзынсарының желі* – наурыздың соңғы онкүндігінде соғатын жел; *сәуірдің сарбауыр бұлты*; *еспе жел* – желпінді екпек жел; *заулама жел* – іркілмей соғатын екпінді жел; *өкпек жел* – көбіне көктемде соғатын ызғырық жел.

Егер жаңа тоғысқа дейін немесе дәл сол күні көктем белгі берер болса, яғни күн ысып, қар ерісе, онда жаз әдеттегіден ыстық болып өтеді. Яғни малшы қауымы шөп күйіп кетпей тұрып, оны жинап алуға әрекет жасағаны дұрыс.

Егер бұл күні қай елді мекенге тұрақты шағындау ұзақ қарға ұшып келсе, сол күн өткеннен кейін, 20-30 күн ішінде көктем белгі береді.

Күн ерте күркіресе, жауын-шашынның мол болатынын білдіреді.

Ай қораланса, қыс қарлы, боранды болады.

Жазтоқсан мезгіліне байланысты лексика-фразеологиялық бірліктер: *аспан айналып жерге түскендей, ми қайнататын ыстық*.

Жайдақ жел – жауынсыз, шаңсыз баяу соғатын жел; *жатаған жел* – төмен, жер бауырлап ескен жел; *желең жел, самал жел, мырза жел* – сәл-пәл соғатын жел; *желемік жел* – әлсіз жел; *керімсал жел* – шілдеде оңтүстіктен соғатын аңызак жел; *қызыл жел* – аңызак ыстық жел; *мырза жел* – жанға жайлы қоңыр жел; *сары жел* – тынымсыз соққан жел; *тентек жел* – ала құйын есер жел.

Будақ бұлт – шумақ-шумақ бұлт; *желең бұлт* – түгілген шудадай жеңіл бұлт; *қазбауыр бұлт* – ондаған шақырым биіктікте ұсақ мұз түйіршіктерінен пайда болған бұлт; *кілегей бұлт* – жұқа, сирек бұлт; *маса бұлты* – желсіз, тымырсық түнгі бұлт; *өркеи бұлт* – түйе өркештенген ақша бұлттар тізбегі; *сетінеуік бұлт* – іргесі сөгіліп, ыдыраған бұлт; *ақша бұлт* – жаңбырсыз бұлт; *соқыр жауын* – күн көзі шығып тұрғанда жауатын ұсақ тамшылы өткінші жаңбыр.

Жаңа тоғыстың бастапқы күндері тұманды болып басталса, жаз жаңбырлы болады.

Бұл – құт белгі. Ол жылы шөп шүйгін болып, төрт түлік тез қонданады және сол жылғы қыстан мал басы аман шығады деп күтіледі.

Егер жаңа тоғыста көлшіктегі құрбақаның құркылдаған даусы естілсе, алдағы күндер тез жылынып, ауа райы малға да, жанға да жайлы болады.

Желтоқсан мезгіліне байланысты лексика-фразеологиялық бірліктер: *шыбынсыз жаз; қара суық; қоңыр күз* – күздің басталған кезі; *қара күз* – күздің соңғы суық айы.

Зілмәуір бұлт – аспан күмбезін түгел жапқан ауыр бұлт.

Қара жаңбыр – күзгі қалың жаңбыр; *сылбыр жаңбыр* – желсіз күнгі жай жаңбыр; *қылау* – ауадағы су буынан немесе салқын тұман тамшыларынан түрлі зат бетіне, ағаш бұтақтарына қонатын мұз қабаты; *мұздақ* – жаңбыр тамшыларының жерге мұз болып түсуі.

Өксік жел – ышқынған қатты жел.

Ай шалқасынан туса, шаруашылыққа ауа райы қолайсыз болады.

Қыркүйектегі ауа райына қарап, алдағы қыстың қандай болатындығын болжап топшылайтын. Бұл айдағы шуақты, тымық күндер *мизам шуағы* деп аталатын. Шуақты күндер көп болса, алдағы қыс жұмсақ, жайлы болады деп күтілетін. Бұл айда желсі сағыммен шұбатылып, мизам ұшады.

Қыстоксан мезгіліне байланысты лексика-фразеологиялық бірліктер: *үскірік, бет қаратпас аяз, «тіну» десе түкірік жерге түспес суық, ақ түтек, ат құлағы көрінбейтін боран, сырғылма, жаяу борасын, ақ байтал ала қанишық.*

Ала қанат қар – бір аумаққа жауып, бір аумаққа жаумай жерге ала түскен қар; *жапалақ қар* – ірі түйіршікті жапырақтап жауған қар; *жылбысқа қар* – ери жауған қар; *күпсек қар* – қалың жауған ұлпа қар; *көбік қар* – жерге түскенде астыңғы қабаты ери беріп, беті көпіршіген жұмсақ қар; *қасат қар* – ұзақ жатқан қалың қар; *күртік қар* – беті қатқан, жаяу жүргенде ақсақ ойылатын қалың қар; *қырышық қар* – жентектелген түйіршік қар; *қырбық қар* – жұқа жауған қар; *амбы қар* – ат бауырлайтын қалың қар; *сонар қар* – алғаш жауған қалың қар; *сүрі қар* – ерте түсіп ерімей, қыс бойы қалындаған, тозаң топырақ сіңіп беті күлгін тартқан нығыз қар; *сіреу қар* – ұзақ мезгіл мызғылмай жатқан аяқ бастырмас, көлік жүргісіне бөгеу болатын қатты қалың қар; *үрме қар* – жел үрлеп, жиынтықтаған тығыз қар.

Көк дауыл – аязды қарлы боран; *қарыма жел* – бет қаритын өткір жел; *сырма* – сусымалы бұрқақ боран атауы; *анжыр* – қардың еріп кетуі. Жерге араласып қатқан қарлы мұз.

Күн қораланса, қар қалың жауады.

Қораланған күннің шеңбері тар болса, ауа райы тез бұзылады.

Жұлдыздардың қозғалысын, айдың өзгеруін, жыл мезгіліне орай күннің әр тұстан шығып, батуын есепке алып отыру өте күрделі ойлаудың нәтижесінде жүзеге асты. Осылайша ой қорығу арқылы категорияланған танымдар санада сақталды. Сол кездегі этномәдениет санада сақтаудың жолдарын іздестірді. Сөйтіп, күрделі ұғымдарды санада категорияланған білімдерді этномәдени ұжымның өкілдері (есепшілер) тілдегі жеке сөздерді ғана емес, прецедентті мәтін болып табылатын фразеологизм, мақал-мәтелдер, аңыз-әңгіме, ертегі формасында берді.

Қазақ есепшісі ақиқат дүниеден, табиғи ортадан әртүрлі ақпарат алады, оны өңдейді, өзінің іс-әрекетінде, қызметінде оны қолданады, дамытады. Байырғы заман есепшісі жер бетіндегі табиғат құбылыстарының алдымен қайталанып отыратын ерекшеліктеріне (циклдік сипатына) ерекше назар аударған: күн суытады, жер бетін қар басады, күн жылиды, қар ериді, көк шығады, жердің оты піседі, шөп басы толады, шөп сарғаяды, жердің оты кетеді, күн суытады, қар түседі. Бұл құбылыс қайталанып отырады. Әр құбылыстың өз мезгілі болады. Кейбір халықтардың байырғы мәдени өмірінде бұл табиғи құбылыстар аспан әлеміндегі «қозғалыстармен байланыстыра қарастырылмады», тек жер бетіндегі өзгерістермен ғана шектелді. Ал байырғы қазақ есепшілері осы қайталама құбылыстарды мезгілге бөліп, оның қайталамалық сипатын аспан денелерінің қозғалысымен байланыс-

тырып отырады. Оларды қатаң табиғаттың өзі осыған итермеледі. Табиғаттағы стандартты емес, тосын жағдайдан шығудың жолын жер бетіндегі циклден (көктем – жаз – күз – қыс) емес, айдың өзгерісі мен жұлдыздардың қозғалысынан іздеді. Сөйтіп, күнтізбе жүйесінің алғышарттарын жасады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Исқақов М. Халық календары. – Алматы, 1980. –318 б.
- [2] Мәшһүр Жүсіп. Шығармалары. –Павлодар, 2007. –II т. –224 б.
- [3] Корнилов О.А. Языковые картины мира как производных национальных менталитетов. –М., 2003. –345 б.
- [4] Кенжемұратова С. Мақал-мәтелдердің синтаксисі: филол. ғыл. канд... дисс. автореф. –Астана, 2002. –28 б.
- [5] Қинаятұлы Б. Жиған-терген. –Алматы, 2003. –386 б.
- [6] Уәлиев Н. Халқымыздың байырғы күн қайыруы // Ана тілі, №3.
- [7] Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. –Алматы, 1977. –712 б

МРНТИ 16.01.00

К.О. Сапарова, У. Байкабылов

Узбекский государственный университет иностранных языков
Узбекистан

КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА В ТАШКЕНТЕ
(статья-рецензия)

Аннотация. В статье-рецензии рассматриваются проблемы функционирования казахского языка и литературы в системе образования Узбекистана на основе анализа содержания сборника материалов Республиканской научно-практической конференции «Қазақ тілі мен әдебиетін оқытудың өзекті мәселелері» («Актуальные проблемы преподавания казахского языка и литературы»), которая была проведена в Ташкентском государственном педагогическом университете им. Низами на базе кафедры казахского языка и литературы.

Ключевые слова: казахский язык, литература, языкознание, литературоведение, методика.

К.О.Сапарова, У.Байкабылов

Өзбек мемлекеттік шет тілдер университеті
Өзбекстан

ТАШКЕНТТЕГІ ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ
(рецензия – мақала)

Аннотация. Ташкент мемлекеттік педагогикалық университетінде Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының базасында өткен «Қазақ тілі мен әдебиетін оқытудың өзекті мәселелері» атты Республикалық ғылыми-практикалық конференциясының материалдар жинағының мазмұнын талдау негізінде Өзбекстанның білім беру жүйесіндегі Қазақ тілі мен әдебиетінің қолданысы мәселелері қарастырылады.

Тірек сөздер: қазақ тілі, әдебиет, тілтаным, әдебиеттаным, әдістеме.

K.O.Saparova, U.Baykabylov

Uzbek State University of Foreign Languages
Uzbekistan

KAZAKH LANGUAGE AND LITERATURE IN TASHKENT
(article-review)

Annotation. The article reviews the problems of functioning of the Kazakh language and literature in the education system of Uzbekistan on the basis of the analysis of the content of the collection of materials of the Republican scientific and practical conference «Қазақ тілі мен әдебиетін оқытудың өзекті мәселелері» («Actual problems of teaching the Kazakh language

and literature)), which was held at the Tashkent State Pedagogical University named after Nizami on the basis of the Department of the Kazakh language and Literature.

Keywords: the Kazakh language, literature, linguistics, literary studies, methodology.

В Республике Узбекистан школьное образование получают на семи языках. Это, наряду с узбекским (государственным) и русским языками, казахский, каракалпакский, таджикский, кыргызский и туркменский языки. Среди них большое место занимает обучение на казахском языке. Так, на казахском языке в Республике Узбекистан обучение осуществляется в более, чем 420 средних базовых общеобразовательных школах (9-ти классное образование) и пяти вузах: в Ташкентском государственном педагогическом университете имени Низами, Гулистанском государственном университете, Навоийском государственном педагогическом институте, Нукусском государственном университете, Нукусском государственном педагогическом институте.

В Ташкентском государственном педагогическом университете имени Низами при филологическом факультете имеется отделение казахской филологии, которое готовит специалистов-казаховедов, в котором проходят повышение профессиональной подготовки (квалификации) учителя казахского языка и литературы со всего Узбекистана.

При отделении казахской филологии Ташкентского государственного педагогического университета имени Низами успешно и плодотворно функционирует кафедра казахского языка и литературы. Кафедра регулярно проводит творческие мероприятия. В 2015 году была проведена Республиканская научно-практическая конференция «Қазақ тілі мен әдебиетін оқытудың өзекті мәселелері», по итогам которой был издан сборник материалов конференции.

Сборник материалов Республиканской научно-практической конференции «Қазақ тілі мен әдебиетін оқытудың өзекті мәселелері» предназначен для учителей общеобразовательных школ, для студентов, магистрантов, аспирантов, докторантов, преподавателей вузов. Сборник материалов конференции включает в себя научные труды ведущих специалистов в области общего, сопоставительного и казахского языкознания и методики преподавания языка и литературы, таких как д.ф.н., проф. М.Джусупов, к.п.н., проф. А.С.Калдыбекова, к.ф.н., а также научные изыскания молодых исследователей-соискателей и студентов.

В сборнике материалов Республиканской научно-практической конференции представлены статьи на актуальные темы современной филологии, лингводидактики и методики по трем направлениям:

- 1) «Тілтану мен әдебиеттанудың теориялық мәселелері» («Теоретические проблемы языкознания и литературоведения») (16 научных статей);
- 2) «Тіл мен әдебиетті оқытудың өзекті мәселелері» («Актуальные проблемы преподавания языка и литературы») (13 научных статей);
- 3) «Болашақ маман зердесі» («Размышления будущих специалистов») (10 научных статей).

Такая структура сборника научных трудов Республиканской научно-практической конференции представляется нам целесообразной, так как в ней наблюдается сочетание теоретического и практического материала языка и литературы. Положительным является также вовлечение будущих специалистов-казаховедов в данный научный проект в качестве перспективы научного потенциала казахского языкознания, литературоведения, лингводидактики методики.

В первом разделе «Теоретические проблемы языкознания и литературоведения» сборника материалов конференции представлены работы на трех языках: казахском,

узбекском и русском и все они освещают одну общую проблему – теоретическое исследование и описание языка и литературы как в целом, так и в частностях, т.е. на материале конкретного произведения или же на материале творчества конкретного писателя. Здесь затрагиваются такие серьезные проблемы, как стилистика произведений Абая, образ Востока в творчестве Анны Ахматовой, особенности казахской лексикографии, проблемы синонимии терминов, роль А. Байтұрсынова в формировании терминообразования тюркских языков и др.

Достоинством научных работ, представленных в первом разделе сборника материалов, является не только структурно-семантический анализ языковых единиц, но и выявление их лингвотипологических, лингвокультурологических и лингводидактических свойств в исследуемых языках. В научных изысканиях по литературоведению предпринимается серьезная научная попытка построения целостной концепции взаимодействия и взаимовлияния национальных литератур на современном этапе развития мировой литературы.

Второй раздел «Актуальные проблемы преподавания языка и литературы» сборника материалов Республиканской научно-практической конференции посвящен проблемам лингводидактики и методики, касающихся как школьного, так и вузовского обучения. В статьях большое внимание уделяется обучению диалогической речи, формированию слитного речепроизводства, проблемам паремиологического исследования как антропоцентрических, так и номинацентрических пословиц казахского и других языков, вопросам использования интерактивных методов обучения и их адаптации к уровням образования и др.

Третий раздел «Размышления будущих специалистов» сборника материалов Республиканской научно-практической конференции содержит научные статьи исследователей-соискателей и студентов 4 курса Ташкентского государственного педагогического университета им. Низами Т.С. Ахмедова, Г. Даушевой, Ж. Есиркеповой, Н. Нарбековой, А. Осербаяевой, Б. Рзахметовой, А. Сабитовой, М. Сауирбаяевой и Нукусского государственного педагогического института Г. Жантугеловой и У. Тажибаяевой.

Размышления молодых преподавателей и студентов касаются анализа и описания: древнетюркских памятников (орхоно-енисейские тексты); вопросов обучения языку и литературе в школе; формированию у учащихся средних общеобразовательных школ понятий и терминов языкознания и литературоведения; проблемы частеречной классификации и др.

В целом, следует подчеркнуть, что содержание излагаемого молодыми преподавателями и студентами материала по современному казахскому языку и литературе в их научных статьях отражено грамотно, доступно. Иллюстративный материал к научным статьям студентов подобран интересный, имеющий воспитательное значение.

Заслуживает особого внимания тот факт, что молодые исследователи не ограничились изложением своих взглядов на актуальные проблемы казахского языка и литературы, но также попытались презентовать свои методические выкладки по выбранной ими теме.

Таким образом, сборник материалов Республиканской научно-практической конференции «Қазақ тілі мен әдебиетін оқытудың өзекті мәселелері» и по содержанию, и по структуре является законченным научным произведением, выполненным на должном научно-методическом уровне.

Представленные в сборнике материалов Республиканской научно-практической конференции научные статьи написаны в соответствии с теми теоретическими положениями, которые в определенной степени отражены в существующей научно-лингвистической литературоведческой научной литературе по казахскому и общему языкознанию, лите-

ратуроведению. Авторы научных статей изучили и проанализировали актуальные, научные темы и пришли к интересным выводам, имеющим определенное значение для теории и практики современного казахо-ведения в частности и общего языкознания и литературоведения в целом, а также лингвотипологии, лингводидактики и методики.

Материалов сборника Республиканской научно-практической конференции «Қазақ тілі мен әдебиетін оқығудың өзекті мәселелері» («Актуальные проблемы преподавания казахского языка и литературы») в Ташкентском государственном педагогическом университете им. Низами (Ташкент, 2015, 107 стр.) можно рекомендовать к использованию в процессе ведения научных изысканий по языку, литературе и методике обучения языку и литературе в учебном процессе общеобразовательных школ, академических лицеев, профессиональных колледжей, вузов и учреждений послевузовского образования.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

[1] Азимов Э.Г., Шукин А.Н. Словарь методических терминов (теория и практика преподавания языков). СПб.: Златоуст, 1999. 472 с.

[2] Алпатов В.М. 150 языков и политика: 1917 – 2000: Социолингвистические проблемы СССР постсоветского пространства. М.: Крафт, 2000. 224 с.

[3] Джусупов М. Лингводидактика и методика в полинаучной системе языкового образования / Русский язык за рубежом. – М., 2009. №2. С. 26-32.

[4] Джусупов М. Социальные функции языков в свете их официальных статусов // Материалы Международной научно-практической конференции «Межкультурная коммуникация и актуальные проблемы казахской, русской филологии». Каз. гос. жен. пед. инст., г. Алматы, 23-30 сентября 2004 г. Т. 1. С. 96-104.

[5] Джусупов М. Социолингвистика, лингводидактика, методика (взаимосвязь и взаимообусловленность) / Русский язык за рубежом. 2012. №1. С. 22-28.

[6] Қазақ тілі мен әдебиетін оқығудың өзекті мәселелері: Сборник материалов респ. науч.-практ. конф./ Под ред. М.И. Азимова. Ташкент, 2015. 107 с.

[7] Хасанов Б.Х. Казахско-русское двуязычие (социально-лингвистический аспект). Алма-Ата: НА Каз.ССР, 1987. – 196 с.

[8] Шукин А.Н. Лингводидактический энциклопедический словарь. М.: АСТ - Астрель-Хранитель, 2006. 747 с.

МРНТИ 16.21.47

Ж.Абдрахманова

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің оқытушысы,
филология ғылымдарының кандидаты

Ә.КЕКІЛБАЕВТЫҢ ТІЛДІК ЖӘНЕ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ ӘЛЕМІ

Аннотация. Мақалада белгілі жазушы Әбіш Кекілбаевтың тілдік әлемі, дүниетанымы қарастырылады. Ә.Кекілбаев шығармалары этнолингвистика мен лингвомәдениеттану саласы тұрғысынан құнды зерттеу объектісі болып табылады. Жазушы ұлттық танымның қыр-сырын барынша толық жеткізуге ұмтылған, ұлттың тыныс-тіршілігіне тарихи тұрғыдан келіп, соны өз шығармаларында жан-жақты тарихпен байланыстыра отырып жеткізуге тырысқан.

Тірек сөздер: тілтаным, лингвомәдениеттану, әлеуметтік-мәдени өріс, ұлттық таным.

Ж.Абдрахманова

Преподаватель Атырауского государственного университета
имени Х. Досмухамедова, кандидат филологических наук

ЯЗЫК И МИРОВОЗЗРЕНИЕ А. КЕКИЛЬБАЕВА

Аннотация. В статье исследована взаимосвязь и взаимозависимость языкового мира и национального миропонимания в творчестве писателя Абиша Кекильбаева. Произведения А. Кекильбаева являются ценным объектом исследования с точки зрения этнолингвистики и лингвокультурологии. Писатель стремился максимально полно передать тонкости национального познания, рассматривал жизнь нации с исторической точки зрения, стремился передать ее в своих произведениях, связывая с многогранной историей.

Ключевые слова: лингвистика, лингвокультурология, социокультурное поле, национальное миропонимание.

Zh.Abdрахmanova

Lecturer of Atyrau State University named after Kh. Dosmukhamedov,
Candidate of Philological Sciences

LANGUAGE AND WORLDVIEW OF A. KEKILBAYEV

Annotation. The article examines the relationship and interdependence of the linguistic world and the national worldview in the work of the writer Abish Kekilbayev. The works of A. Kekilbayev are a valuable object of research from the point of view of ethnolinguistics and linguoculturology. The writer sought to convey the subtleties of national knowledge as fully as possible, he considered the life of the nation from the historical point of view, conveyed it in his works, linking it with the multifaceted history.

Keywords: linguistics, linguoculturology, sociocultural field, national worldview.

Лингвистика мен философиялық ғылымдарда қалыптасқан қағида – тіл мен оның дүниетанымдық қызметінің біртұтастығы. Қоғамның қай сағысында болсын тіл мен ой бірлігінің егіз дамып, өзара байланысып, ұлттық болмысты айқындап, тілде көрініс табуы заңды құбылыс. Кез келген халықтың этномәдени тұрмысын ұлттық тілдің жетегінде, әлеуметтік мәдениеттің ауқымында, дүниетанымын қоғамдық ғылымдар аясында сөз ету мәселесі тіл білімінде этнолингвистика ғылымында қарастырылғанымен, осы құбылыстың қоғамдағы әлеуметтік-мәдени өрісі – лингвомәдениеттанудың еншісіне тиіп отыр. Осының дәлелдерін ұлттық танымның қыр-сырын барынша толық жеткізуге ұмтылған, ұлттың тыныс-тіршілігіне тарихи тұрғыдан келіп, соны өз шығармаларында жан-жақты тарихпен байланыстыра отырып жеткізуге тырысқан белгілі жазушы Ә.Кекілбаевтың шығармаларынан мольнан кездестіруге болады. Сондықтан жазушы шығармалары этнолингвистика мен лингвомәдениеттану саласы тұрғысынан құнды зерттеу объектісі болып табылады.

Дүниетаным – өте күрделі қайшылықты және ежелгі құбылыс. Белгілі қазақ философы І.Ерғали оны былайша анықтайды: «Дүниетаным дегеніміз – адамның дүниеге (әлемге) деген рухани қатынастарының негізі болатын және солардың бәрін жалпылама түрде қамтитын, адам мен әлемнің сан алуан арақатынасын білдіретін ұғым» [1. 181]. Тек белгілі ғалымға қосарымыз ұлттық дүниетаным – әрбір ұлтқа тән әлемді өз тілінде бейнелеумен ерекшеленетін феномен.

Осы мақаланың зерттеу объектісі болып отырған ұлттық дүниетанымның тілдегі көрінісін ойшыл жазушы Ә.Кекілбаев шығармаларынан мысалдар келтіру арқылы дәлелдеуге болады. Бір ғана «дүние» сөзін жазушы «дүдамал дүние», «күдік-күмән дүние», «күмілжіген дүние», «дүние әлі дүрбелен», «қырық құбылған дүние» сияқты «дүние» туралы толғаныстарды, дүниені қабылдаудың, ұғынудың сан қилы тарихи, адами ситуациядағы көріністері бейнеленген концептілік жүйені байқаймыз. Осы ситуациядағы адамдардың көңіл-күйі, яғни психологиялық жағдайы, сенімдері мен күйініштері, қуаныштары жан-жақты көрсетілген. Дүниенің адами-мәдениленген бөлшегі ретінде социумдағы адам өмірі, қоғамның тарихи дамуындағы өзгерістерді, құбылыстарды суреттеуде Ә.Кекілбаевтың жазушылық шеберлігі, тілдік құрал арқылы мольнан жіктеліп көрінетін тұстары оның шығармашылығындағы дүниетанымдық лексиканың топтарын құрайды.

Ә.Кекілбаев өз шығармаларында «дүние» ұғымын кең көлемді аспектіде пайдаланған. Соның ішінде жеке адамның субъектілік ішкі көңіл-күйін объектілікке айналдыратын тұстары да аз емес. Жазушының «Аңыздың ақыры» шығармасында «опасыз дүние», «жарық жалған», «жалған дүние» сияқты тіркестер, бір жағынан, жалпы ұлттық қабылдаудың тілдік формалары болса, екіншіден, бұл жерде олар нақты контекстке ие. Мысал келтірсек, «*Опасыздық*» – *сенімсіздік, сатқындық, яғни бұл дүниеге нық сенімді болуға болмайды, сақтық керек. Әйтпесе, «опасыз дүниенің» тағы бір пұшпағынан өзіңнен гөрі мықтырақ басқа біреудің сыпаң етіп шыға келуі оңай* [2.10]. Осы сөйлемде өзі опасыздықты көп жасаған күдікшіл Әміршінің барлық адамдарға көзқарасы, мүмкін өзінің де соның бір бөлшегі екенін мойындауы болар.

«Жарық жалған» – қарама-қарсы мағынадағы тіркес. Ұлттық дүниетанымда жарық тек қараңғылықтың антонимі емес, абстрактілік, философиялық мағынаға ие сөз. Бұл жерде «жалған» – тек шындықтың қарама-қарсы мәні емес, өткінші, тұрақсыз дүниенің сипаты. Демек, «жарық жалған» – өткінші дүние.

Ал, «Автомобиль» хикаясында махаббаттан жолы болмаған жігіт дүниені кінәлап: «көлігір дүние» – дейді. Өзінің сол сәттегі көңіл-күйін түсінбеген немқұрай адамдар «...*Елемесі бар, Өтемағанбеті бар, Оразымбеті бар – көлігір дүниені енді қайтып көргісі келмейді*» [2,368].

Кейіпкер өзінің екі-үш адамға деген ренішін (тіпті олар тікелей кінәлі болмаса да) бүкіл әлемге деген ренішке айналдырады, одан безгісі келеді. Сондықтан «... *мынау бейшара дәрменсіз дүниені сол талтаңбайлар-ақ табанына салып таптап берсін*», – деп шешеді [2,369]. Біріншіден, осы сияқты психолінгвистикалық иірімдер этномәдени контексте іске асырылады. Екіншіден, Ә.Кекілбаевқа тән ұлттық дүниетанымның ерекшеліктері көрініп тұр.

Ә.Кекілбаев өз шығармаларында мифтік танымды бейнелейтін сюжеттерді жиі қолданады. Жазушы шығармаларындағы қазақ дүниетанымның тұрақты элементі болып жиі кездесетін құбылыстың бірі – түс. Түстің қазақ менталитетінде танымдық сипаты ерекше. Сондықтан да ол ауыз әдебиетінде жиі кездесіп, қазіргі жазушылардың шығармаларында да үлкен сюжеттік рөл атқарады. Түс –шындық дүниесімен параллель құбылыс десек, Ә.Кекілбаев шығармасында оның кейіпкерлер тағдырындағы атқаратын рөлі зор.

Мысалы, «Әбілхайыр ханның түс көруі», «Шыңырау» әңгімесіндегі «Еңсептің түсі» немесе «ант беру дәстүрі» сияқты көріністер этностық болмысты айқындайтын мифологиялық танымның әсерінен туындаған деп ойлаймын.

Түске байланысты іс-әрекет, әдетте, екі кезеңнен құралады: а) *түсті көру; ә) түстің сырын аштыру (жору)* (курсив біз – А.Ж.).

Ә.Кекілбаев – түсті көруші мен оны жорушының көңіл-күйін, психологиясын ұлттық таным тұрғысынан жан-жақты аша білген философ жазушы. Соның ішінде дәстүрлі дүниетанымда түс жорушылардың құдіреттеріне байланысты «*құмалақ шашу, жсауырын қарау, бал ашу*» сияқты ұғымдарды қолданады.

Жазушы шығармашылығында ол былай суреттеледі: Әбілхайыр ханның келу себебін Тайлан өзінше жорамалдайды: «*Шамасы, мұның құмалақ шашып, жсауырын қарайтын шайқы-бұрқылынан дәметіп келген шығар. Кешелі-берлі арқасы құрыстап жүргізбей жүр еді. Біреу-міреу бал аштыра келеді-ау деп, таң атқалы бері жан-жаққа көзі боталап көп қарап еді. Осыған көрінген зой.*

– *Бал аштырғалы келдің бе, жоқ түс жорытқалы келдің бе? – деді Тайлан*» [4. 235 б.].

– *Түс көру, түс жору* сияқты дүниетанымдық ұғымдар Ә.Кекілбаевтың шығармаларындағы жиі қолданатын көркемдік-мазмұндық әдісі деуге болады. Олай дейтініміз, жазушының шығармаларында екі дүние: шындық, тәндік дүние мен түстік, символдық дүние қатар жүреді.

Ә.Кекілбаев шығармасының тілдік қолданысы, ондағы өзіндік ерекшеліктер ғана емес, жалпы ана тілін қолданушы ретіндегі Ә.Кекілбаев тұлғасы тіл мен дүниетаным тұтастығы тұрғысынан айқындала түспек. Бұл қазіргі орыс тіл білімінде зерттеліп, айтылып жүрген *тілдік тұлға* ұғымымен тікелей байланысты. Бұл әрі кең мағынасында жалпы тілдің тіл ретіндегі жеке тұлғалық ерекшелігін, тіл ретіндегі мүмкіндігін анықтауға, тілдің ұлт тілі ретіндегі өзіндік сипатын нақтылау, әрі жеке тілді қолданушының тілдік байлығын, тілдік қолданысындағы шеберлікті дәлелдеу үшін қажетті тілдік зерттеу бағыты болып табылады.

Сондықтан *тілдік тұлға* тұрғысынан келгенде қазақы тілінің байлығы, сөз қолданысының ерекшелігі мол Ә.Кекілбаев сынды жазушы шығармаларын, оның шығармаларының тілін зерттеу орынды деп білеміз.

Ұлт дүниетанымы тек ойлау сияқты жалпылау ұғыммен қатып қалмайтындығын айта отырып, осы бағыттағы дүниетанымдық лексиканың сипатын, қазақ тіліндегі дүниетанымдық лексикалық қабаттың аталған талаптарға жауап беру сипатын нақтырақ мысалдармен көрсетіп көрейік.

Мысалы, *Ертең қылыш болса, төбесінен аузын арандай ашып тажал төніп тұрған бүгіннің не қажеті бар? Бірақ бүгін мәңгілік болса, ажалсыз болса, кешегілер қайда? Кеше бұнымен тіке тіресіп арыстандай арпалысып жүргендердің көздеріне қалай құм құйылды? Оларды омақастырған тек бұның аяу білмес алмас қылышы ғана ма? Жоқ. Ең алдымен, өздері, өздерінің әлсіздігі. Кеше деген әлсіздіктің екінші аты. Бүгін әлсірей-әлсірей кешеге айналады. Ал бет қаратпас алапат күш бүгін түгілі ертеңнің өзімен белдеседі. Күшітіліктің шын аты - Мәңгілік...*

Мәңгілікпен сол бетқаратпас алапат күш қана тіл табыса алады. атасын танымас алып күштің Мәңгіліктің дәл өзіндей ажалы жоқ. [4. 8].

Осы мәтінде *ертең, бүгін, кеше, мәңгілік* сияқты сөзқолданыстары, біріншіден, ауыспалы мағынада беріліп тұр. Екіншіден, бұл сөздер мәтінге этнопсихологиялық мазмұн үстейді. Үшіншіден, «уақыт» сияқты философиялық категорияны ұлттық дүниетаным мен ұлттық тілдің ерекшелігі тұрғысынан әсірелей, метафоралық тұрғыдан суреттейді.

Ә.Кекілбаев шығармаларының көркемдік ерекшелігін ашып тұрған сөз қолданыстарының бірі – ұлттық-дүниетанымдық лексика. Бұл лексикалық құрылым тарихи шығарма ретінде Ә.Кекілбаев шығармаларының көркемдігі мен мазмұнын, ондағы тарихи дәуірдің болмыс-бітімін, тіршілік-тұрмыс қалпын ашып беруде үлкен қызмет атқарады. Бұл ойға қатысты мифтік дүниетанымның қазақ тіліндегі көрінісін зерттеген Б.Ақбердиеваның мына пікірін де келтіре кетуге болады: «Сөз дегеніміздің өзі тек қана дыбыстардың тіркесуі емес, белгілі бір мағынаның көрсеткіші, ал мағына болса, қатып қалған нәрсе емес, ол да кеңістік пен уақыт аралығында өзгеріп, дамып отырады. Демек, сөз және оның мағынасының дамуы әрбір қоғамдық даму кезеңдеріндегі дүниетанымдық көзқарастарға тікелей байланысты» [5. 12]. Яғни, кез келген көркем шығарма тілінде кездесетін көне немесе тарихи сөздердің, архаизмдердің халықтың күнделікті тұрмыс-тіршілігімен, салт-дәстүрімен байланысты пайда болған өзіндік себептері бар. Ә.Кекілбаев шығармаларындағы ұлттық-дүниетанымдық лексика деп отырған сөздер жиынтығын пайда болу, шығу, қарым-қатынас жасау барысындағы қолданысқа ену себептеріне байланысты бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады. Атап айтқанда, *тарихи дүниетанымдық лексика, тұрмыс-тіршілік негізінде пайда болған дүниетанымдық лексика, діни дүниетанымдық лексика, психологиялық ерекшеліктерге байланысты пайда болған психологиялық дүниетанымдық лексика*. Аталған топтармен қатар жазушының шығармаларында кездесетін ұлттық сипаттағы диалекті сөздердің кездесуіне байланысты *диалектілік дүниетанымдық сөздерді* де бөлек бір топ етіп қарастырған орынды сияқты. Яғни, бірі тарихи дәуірге байланысты қалыптасса, екіншісі күнделікті тұрмыс-тіршілік қажеттілігінен, үшіншілері ұлт дүниетанымындағы адам психологиясына қатысты сөздер ретінде және т.б. себептер нәтижесінде сөздік қорымызға енген ұлттық-дүниетанымдық лексика қабаттары болып келеді.

Бұл ойдан шығатын пікір – Ә.Кекілбаев шығармаларының да, ондағы ұлттық-мәдени, ұлттық-дүниетанымдық мақсатта қолданылған сөздердің халық тарихын, салт-санасын танып-білудегі рөлі ерекше.

Ұлттық дүниетанымдық сөздік қорының күрделі-күрделі дегендеріне жазушы өзінің публицистикалық шығармаларында да мұқият мазмұн береді. Мысалы, «Заманамен сұхбат» жинағында ол: «Рухани жансебілдіктің тұяқ серпер шекарасы – тіл», – дейді. Немесе, өзінің С.Торайғыровка арналған мақаласында: «Ақын көңіл манайынан арзымсыз мінез, аяр қылық, бәтуасыз шындық көрді...», «Көріп жүргені-көңілге азар болмаса, ләззат дарыта алмас дозақы құлық, тозақы тірлік ед». Автор С.Торайғыров заманы болсын, қазіргі заманды суреттесін таза қазақы ұғымдарды немесе теңдеулерді

шеберлікпен қолданады. Қазақ тілінің мүшкіл халін, оның қазақтың рухани өміріндегі маңызын афоризммен суреттейді. «Рухани өлудің ақыры – «тұяқ серпері» – тілдің жойылуы». Ә.Кекілбаев осыны бауыздалған малдың жаны шығардағы соңғы әрекетпен теңестіреді. *«Жансебілділік» – төзімділік, сірі жандылық.* Демек, рухани шыдамның бігер жері – тілдің жойылуы. Міне, осы сияқты сөздік қолданыстарды Ә.Кекілбаев белгілі қайраткерлер заманы туралы сөйлегенде шебер тілін, теңеулерін аямайды. Ұлы күйші Құрманғазыға арналған «Күй тәңірі» атты сөйлеген сөзінде қоғам, адам, әлем туралы көркемдік мәнге толы сөздер айтады: *«дүние әлі дүрбелең; сезім әлі сергелден; адам абыр-жулы; қоғам қобалжулы»* [6. 486].

Осылайша жазушы заманның өтпелі кезеңіндегі жағдайды әлемдегі түсініксіз, тұрақсыздық, көңіл-күйдің бір тоқтамға келмеуі, адамның тосылуы, қоғамның толқуы мағынасында түсіндіреді.

Осы баяндамадан тағы бір үзінді келтірер болсақ, *«...қырық құбылған дүниенің ауанымен кетіп, қырық құйқылжси берсе, құрдымның түбінен шығуы мүмкін»* [6.486].

Дәстүрлі қазақ мәдениетінде жиі кездесетін «қырық» өлиемін бұл жерде Ә.Кекілбаев саяси-әлеуметтік тұрақсыздық мағынасында қолданады және соған еріп кетудің қауіптілігін ескертеді.

Қырық, ауан, құйқылжсу, құрдым сияқты қазақы ұғымдағы бірліктер жаңа заманды суреттеуде жазушы қаламынан туындаған ұлттық дүниетанымды беретін концептілер қатарынан саналады.

Тағы бір жерде жазушы: *«Заманғайым болғанмен, заманғайып әлі болмағаны»* [6. 99] деген сөйлем келтіреді. Осы сөйлемдегі *«ғайып»* сөзінің «оқок болу, тылсымдық» сияқты мағынасы түсінікті болғанымен, *«ғайым»* сөзінің мағынасы бізге күңгірттеу.

Сондай-ақ, *жағымсыз, арам саяси тигылдағы* іс-әрекетті жазушы былайша береді: *«Бұл салада оңды-солды мінез шығарып жүрген аймақтарға» әдейі тиіспей, айтқанынан шыға қоймайтындай, қалпақпен басып ала қоятындай, қойдан қоңыр можантопай жерлерді қарастырады»* [6.150].

Немесе, *«Алматы, Сумгайт, Қарабах, Ферғана, Жаңаөзен, Рига оқшалары – бәрі бір көгеннің қозылары»* [6.197].

Ұқсас саяси-әлеуметтік жағдайда қақтығыстар болған жерлерді қазақ этноұғымдарын жете меңгерген жазушы *байланған қозыларға* теңейді. Ортақ тағдырды билеуші орталық кінәсін бір ауыз малшы қазақтың ұғымымен жеткізеді.

Ә.Кекілбаев қаламынан туындаған қоғамдық ой бағытындағы сөзқолданысы зерттеуші Б.Момынованың еңбегінде жан-жақты талданған. Ғалым Ә.Кекілбаев еңбектерінде қоғамдық-саяси лексиканың молдығымен қоса, оның шебер қолданысын айта келе, «қайраткер ретіндегі Ә.Кекілбаев тілі – аса көркем, публицистикалық стиль жанрларының аясына сыймай, газет тілі заңдылықтарынан шығып, кейбір ресми қасандықты ысырып тастайды», – деп [7. 74], өзіндік баға береді.

Бұл ғалым көзқарасымен дұрыс берілген баға десек, оны жазушының тәуелсіздіктің қадірін білуге шақырған мына сөздерінен көруге болады: *«Бағалай білмегенге бақ тұрмайды, қуана білмегенге құт қонбайды; табына білмеген қауымға пайғамбар бітпейді, бағына білмеген қауымға басшы бітпейді; бірлік содан азып, береке содан тозады. Ол екеуі жоқ жерде тәуелсіздіктің тасы өрге домаламайды. Ал егер тәуелсіздігімізді тәрк етер болсақ, онда бізді кешегілердің киесі ұрып, ертеңгілердің қарғысы атады»* [6. 499].

Қазақтың классикалық шешендік өнері стилімен айтылған бұл сөздер «тілдік тұлғаның», Б.Момынова жан-жақты зерттеген кең тынысты жазушының ғана қаламынан шығуы мүмкін.

Қорыға келгенде, ұлттық тіл мен ұлттық дүниетаным тұтастығы идеясы этнолингво-мәдениеттану позициясынан Әбіш Кекілбаев шығармашылығына байланысты мынандай тұжырымдар жасауға болады:

– ұлттық дүниетанымдық сөздер көркем шығарма мәтінінің көркемдік мәнін ашып тұратын тілдік бірліктер ретінде кездеседі, яғни Ә.Кекілбаев шығармаларында көркемдік мән мен ұлттық дүниетаным сабақтас болып келеді;

– Ә.Кекілбаевтың публицистикалық ой-толғамдарының көркемдік сипатын айшықтайтын – дүниетанымдық сөзқолданыстар қазақ тілінің тарихи уақыт пен кеңістіктегі мол қорынан хабар береді және заманауи оқиғаларды, тарихи-әлеуметтік, саяси жағдайларды суреттеудегі ұлттық дүниетанымдық лексикалардың өміршеңдігін, мол тілдік әлеуетін көрсетеді;

– Ә.Кекілбаев шығармаларында кездесетін дүниетанымдық лексиканы тарихи дүниетанымдық лексика, тұрмыс-тіршілік негізінде пайда болған дүниетанымдық лексика, діни дүниетанымдық лексика, психологиялық дүниетанымдық лексика, диалектілік дүниетанымдық сөздер сияқты бірнеше топтарға айыруға болады. Оның өзі ұлттық тіл мен дүниетанымды келер ұрпақ үшін сақтау және дамыту үлкен мәселе болып отырған қазіргі жаһандану жағдайында жазушы шығармаларының ұлттық тіл тұрғысынан әрі этномәдени жағынан маңызын, құндылығын арттыра түсері сөзсіз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Ерғали И.Е. Философия как духовная деятельность. Астана, 2003. – 283 с

[2] Кекілбаев Ә. Он екі томдық шығармалар жинағы. Алматы: Өлке, 1999. 1-12 т.т. 1 т. – 92 б.

[3] Сонда. 4 т. – 106 б.

[4] Сонда. 3т. – 115 б.

[5] Ақбердиева Б. Лексика-фразеологиялық жүйедегі мифтік-танымдық құрылымдар (Қазақ тілі материалдары бойынша): филол. ғыл. канд. дисс. Алматы, 2000. 114 б.

[6] Кекілбаев Ә. Заманмен сұхбат. Алматы, 1996. 592 б.

[7] Момынова Б. Газет лексикасы (Жүйесі мен құрылымы). Алматы: Арыс, 2003. 228 б.

МРНТИ 16.21.47

А.Б.Әмірбекова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Лексикология бөлімінің жетекші ғылыми қызметкері,
филология ғылымдарының кандидаты

ФИТОМОРФТЫ КОННОТАЦИЯЛАРДЫҢ КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ КӨРІНІСІ

Аннотация. Коннотация бойында тіл тұтынушының танымынан туындаған тұрақты стилистикалық және семантикалық элементтер болады. Коннотация қоғамдағы мәдени дәстүрді сипаттайтын және бағалауыш, эмоционалды реңктегі сөзқолданыстарды бейнелеу мақсатында қолданылады. Сол себепті коннотация мағынаның субъективті-бағалауыштық бөлігі болып саналады. Олай дейгін себебіміз, сөз бойындағы эмоционалды сезім әрбір оқырманға әртүрлі көңіл-күй тудырады. Демек, белгілі бір затты эмоционалды-экспрессивті әсерде қабылдау нәтижесінде оған деген субъективті-модальді көзқарас туатыны байқалады. Осыдан туындаған тұлғалық таным сол дүниені өз бетінше әсерлі танытуға итермелейді, заттың бейнелі мағынасын эмоционалды бояумен әсірелеуге бейімделе бастайды. Кез келген ақиқат дүниені танытуда жеке тұлға өз танымындағы мәдени-тарихи, ұлттық дүниетанымдық, эмпирикалық білімдерін жұмсайды, сол білімі арқылы дүниені өзгеше қырынан танытуға тырысады. Осындай танымдық үдерістер барысында коннотаттық мағыналар туындайды.

Тірек сөздер: коннотация, коннотаттық мағына, фитоморфизмдер, фитоморфтық коннотация, бейнелі сөздер, поэтикалық дискурс.

А.Б.Амирбекова

Институт языкознания имени А. Байтұрсынова,
ведущий научный сотрудник отдела Лексикологии,
кандидат филологических наук

ОТРАЖЕНИЕ ФИТОМОРФНЫХ КОННОТАЦИЙ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

Аннотация. По коннотации язык содержит устойчивые стилистические и семантические элементы, обусловленные познанием потребителя. Коннотация используется с целью описания и оценки культурной традиции в обществе, выражения словоупотреблений в эмоциональном тоне. По этой причине коннотация считается субъективно-оценочной частью значения. Это вызвано тем, что эмоциональное чувство в слове вызывает у каждого читателя разное настроение. Отсюда видно, что в результате восприятия определенного предмета в эмоционально-экспрессивном воздействии рождается субъективно-модальное отношение к нему. Возникшее из этого личностное познание побуждает к самовыражению этого мира, начинает приспособливаться к эмоциональному окрашиванию переносного смысла вещи. Раскрывая любой реальный мир, человек использует свое культурно-историческое, национальное мировоззрение, эмпирические знания, благодаря которым он пытается показать мир под другим углом. В ходе таких познавательных процессов возникают коннотативные смыслы.

Ключевые слова: коннотация, коннотативное значение, фитоморфизмы, фитоморфная коннотация, образные слова, поэтический дискурс.

A.B.Amirbekova

Institute of Linguistics named after A. Baitursynov, leading researcher
of the Department of Lexicology, Candidate of Philological Sciences

REFLECTION OF PHYTOMORPHIC CONNOTATIONS IN A LITERARY TEXT

Annotation. According to the connotation, the language contains stable stylistic and semantic elements conditioned by the consumers' cognition. Connotation is used to describe and evaluate the cultural tradition in society, to express word usage in an emotional tone. For this reason, connotation is considered a subjective-evaluative part of the meaning. This is because the emotional feeling in the word causes each reader to have a different mood. From this it can be seen that as a result of the perception of a certain object in the emotional-expressive influence, a subjective-modal attitude to it is born. The resulting personal cognition encourages the self-expression of this world, begins to adapt to the emotional coloring of the figurative meaning of the thing. Revealing any real world, a person uses his cultural-historical, national worldview, empirical knowledge, thanks to which he tries to show the world from a different angle. In the course of such cognitive processes, connotative meanings arise.

Keywords: connotation, connotative meaning, phytomorphisms, phytomorphic connotation, figurative words, poetic discourse.

Ұлттық сөз өнерімізде бейнелі сөздердің өміршендігі өте терең мәселелерді қамтитыны анық. Әдебиеттану, этнография, мифология, этикалық салт-дәстүрлер аяларынан сыр шертіп, «ұлттық» менталитет жүйесін сөзбен көркемделген сурет іспетті адам санасына әсер етері белгілі. Кез келген автор өз шығармасында өмір шындығын, табиғат көрінісін кейіпкердің көз алдына елестететіндей бейнелеп, сезім дүниесіне әсер ететіндей сурет арқылы көрсететіні мәлім. Ол ең алдымен бейнелі сөздерді қолданады, сол себептен көркемдеу амалының бірегейі *фитоморфты немесе зооморфты бейнелі қолданыстар* болып табылады. Әрбір бейнелі қолданыстың негізінде коннотаттық мағыналар жатады. Ендеше коннотация тек қана тіл білімі ғана емес, әдебиеттану, логика, психология, философия ғылымдарына да ортақ категория ретінде танылады.

Коннотация құбылысының пайда болуына халық санасына етене сіңген ассоциациялар мен сөз мәніндегі ассоциациялық белгілер негіз болады. Бірақ коннотаттық мағыналар жалпы адамзаттық саналы ойлау логикасындағы ассоциациялық белгілерге үнемі бағына бермейді.

Коннотация – бұл тіл біліміндегі арнайы зерттеуді қажет ететін арнайы семантикалық категория. Коннотацияның екіжақты табиғаты сөйлеуші тұтынған тілдік бірліктің жұмсалымындағы экстарлингвистикалық және лингвистикалық факторларды анықтау нәтижесінде ғана нақты анықтала алады. Сөз мағынасы теориясы мәселелерінің қатарында коннотативті мағына компоненттерінің нақты мәнін айырып көрсету әдістері мен амалдары әлі күнге дейін бір жолға, бір бағытқа қойылған емес. Себебі, коннотаттық мағыналардың сөздің семантикалық құрылымы жүйесіндегі арнайы орны мен қабаты анықталған жоқ. Олай дейтін себебіміз коннотация барлық стилистикалық ренкте, яғни теңеу, метафора, экспрессивті, эмоционалды мағыналарда, кез келген бейнелі сөздер мағыналарында көріне алады. Бірақ бейнелі мағынадан коннотаттық мағынаны ажыра-

тып, екі бөлек қабаттағы дүниелер екенін ашып көрсету үшін арнайы белгіленген критерийлері болуы тиіс. Осы тұрғыдан алғанда коннотаттық мағынаны ұсынған сөйлеуші коммуниканттың номинативті мағынаға ауыспалы әсерлі реңк беру мақсатында қолданған бейнелі мағынасы белгілі бір ойды айрықша жеткізуді көздегенін сол сәттегі дискурстық жағдаяттан ғана анықтауға мүмкіндік туады [1].

Д.Лихачевтің пікірінше, коннотациялар тілдік тұлғаның әлеуметтенуіне, оның этноментальді болмысына қызмет ететін «этногомосферада» пайда болады. Кейін келе-келе мәтін арқылы, дискурс арқылы тараған сол этногомосферадағы коннотациялар көпшілікке, халыққа жетіп, константалық, яғни тұрақты бейнелі мағынаға айналуы мүмкін. Ал кейбір коннотациялар сол дискурстық жағдаята аясында қолданылатын статусында қалып қоюы мүмкін. Коннотациялардың тарылуы мен кеңеюін анықтау үшін ең алдымен оның лингвистикалық әлеуетін, гетерогенді құрылымын, типологиясын, тілдік семантикалық кеңістіктегі қабатын нақтылау қажет. Ең бастысы, коннотациялар екінші номинативті тілдік бірлік қана бола алатынын ұмытпауымыз керек.

Фитоморфизмдердің көмегімен адамдар өзін қоршаған әлемді танып біледі. Яғни, заттар мен құбылыстардың арасындағы байланыстар мен қарым-қатынастарды айқындайды, олардың өзара ұқсас және айырым қасиеттеріне үңіледі. Өсімдікке қатысты бейнелі сөздер тек қазақ халқында ғана емес, барлық халықтардың фольклорында да, жазба әдебиетінде де кеңінен орын алып, әдеби персонаждардың портреттерін жасауда, табиғат көріністерін суреттеуде, кейіпкердің мінез-құлқын, іс-әрекеттерін сипаттауда т.б. баяндауда ұтымды стильдік тәсіл ретінде мейлінше мол қолданылады.

Қазақтың поэтикалық дискурсында фитоморфты бейнелі сөздер (коннотациялар) мынадай қызметтерді атқарады:

1. қоршаған орта кеңістігі туралы ақпарат береді
2. жыл мезгілін бейнелеуге негізделеді
3. лирикалық тұлғаның эмоционалды көңіл-күйін сипаттауда жиі қолданылады
4. этнотанбалық (ұлттық символдық) мағынасы болады.
5. жалпыадамзаттық және ұлттық мәдениет арасындағы ортақ феномендерді таңбалауда қолданылады.

Табиғаттың бір бөлшегі болып саналатын өсімдіктердің болмысы мен қасиеттеріне ұқсау, теңеу, балау арқылы санадағы ойды әсерлі жеткізудің құралына айналған фитоморфтық бірліктердің поэтикалық мәтіндегі көрінісі міндетті түрде коннотаттық мағынаға ие болатыны сөзсіз.

Мәселен, қазақ халқы үшін қарағай ағашы етене таныс. Себебі, бұл ағаш Қазақстанның барлық өлкесінде өседі. Өте биік әрі тік өсетін болмысымен халық жадында терең сақталған. Сонымен қатар қарағайдан ұлттық аспаптар (домбыра, қобыз) жасалатыны да белгілі. Тіпті ыдыс-аяқ түрлері де осы ағаш түрінен жасалады. Демек қарағай ағашы тұрмыс-тіршілікте жиі қолданылатын ерекшелігі арқылы халыққа қажеттілігімен құнды әрі қадірлі болуына орай ұлт санасында таңбалана бастайды. Тіпті тілдік жүйеде ауыспалы мағынада, өзге ұғымдарды сипаттауда қарағайдың ерекшеліктері ұтымды қолданыла бастайды. Оған негізгі дәлелдердің қатарына қарағайға қатысты бірнеше тұрақты тіркестер мен теңеулерді атауға болады.

Әдетте қазақ халқы қарағайдың биіктігін, ұзындығын ассоциациялайды. Мәселен, **қарағай мүйізді** деген бейнелі қолданыс бар. *Шірене тартқан қарағай мүйізді қос өгізді қапталдай ентіге басып әкем келеді* («Қазақ әдебиеті»). Мүйізі қарағайдай ұзын деген мағынаны білдіреді. Осы аталмыш фитоморфты коннотация бейнелі қолданыс ретінде мүйізді жан-жануарларды сипаттауға бағытталған болатын. Кейін бұл қолданыс беделді, аты елге танымал, абыройласқан деген мағынаны білдіретін «мүйізі қарағайдай» тұрақты тіркесінің тууына негіз болды. *Мүйізі қарағайдай жуан молда да, қызыл молда*

да басқа үйде отырып-ақ куәлерден сұратып оқи беретін деп, алкелін дауласты (С. Торайғыров, Шығармалары).

Осылайша тілімізде қарағайдың әртүрлі қасиеттерін басымдыққа алып таңбалайтын бейнелі әрі тұрақты қолданыстар коннотация қатарын толықтырып отырады. Мәселен, **қарағай басын шортан шалды** деген тұрақты тіркестің мағынасы заман өзгерді, заман азды дегенді білдіреді. Көркем шығармаларда жиі қолданылатын аталмыш тұрақты тіркес зұлмат жылдарында пайда болғанға ұқсайды. І.Жансүгіровтің шығармасында «Қилы-килы заман болып, қарағай басын шортан шалды» деп қолданылады. Қарағайға қатысты мына қолданыс оның биіктігі мен мықтылығын таныту мақсатында туындағанға ұқсайды. **«Қарағай бойы қар жауса, сауысқан жұтамайды»** бейнелі қолданысы әсіресе Кенен Әзірбаев шығармаларында жиі көрініс табады. Ал жалпыұлттық танымда **«қарағайдай»** теңеуі ірі, еңселі, ұзын, зор денелі адамды сипаттауда таңдалып алынатын коннотация деп түсініледі.

Фольклорда жиі кездесетін **«Қарағайдан садақ будырды»** деген фитоморфты коннотация садағын берік қылып қарағайдан жасатты дегенді білдіреді. Бұл коннотацияның астарында қарағайдың берік мықты ағаш екендігін білдіретін біліми ақпарат жатыр. Мәселен, Қазтуған жыраудың жырларында «Қарағайдан садақ будырып, Қыланымды сары жүн оққа толтырып, Жанға сақтау болған жұрт» деген қолданыстар көрініс табады.

Тілімізде **«қарағайды талға жалғау»** тұрақты тіркесі жиі қолданылмаса да, халық жадында терен сақталғаны көркем шығармалар тілінен айқын байқалады. Бұл тіркестің мағынасы – ептеп-септеп күн көру, ебін тауып, ретін келдіру. Әсіресе Абай өлеңдерінде жиі кездеседі. Мысалы,

Амалдап қарағайды талға жалғап,
Әркім жүр алар жердің ебін қамдап,
Мақтан қуған малқұмар нені ұға алсын,
Шықпаса мыңнан біреу талғап-талғап.

Адамның мінез-құлқын сипаттауда да қарағайдың мықты, төзімді қасиеті ұтымды қолданылған. Халық танымында өжет, қайсар, қайратты мінезді адамды қарағайға қарсы біткен бұтақпен теңестірілуі таңба ретінде маркерленгенін осы тіркестің тұрақталуынан байқаймыз. Демек **қарағайға қарсы біткен бұтақтай** деген бейнелі қолданыс қазақ халқының танымына ғана тән этноконнотаттық мағына деп түсініледі.

М.Мақатаевтың шеберлігі сол – ұқсатылмайтын дүниелерді үйлесімді ұқсатпа білуінде. Мәселен, ақынның шығармаларында қарағайдың бейнесі әсерлі сомдалып бейнеленеді әрі қарағайдың ерекшеліктері арқылы өзге дүниелердің бейнесін танытуда белсенді әрі ұтымды қолданылады. Мысалы, қарағайдың тіп-тік болып өсетін ерекшелігін солдаттай сапқа тұрған қарағайлар деп бейнелейді. **Солдаттай сапқа тұрған қарағайлар, Мел-шішіп қара тастар жатыр текке.**

Ақын теңеулерінің бойында өткір ой мен әсерлі бейне астасып жатыр. Екі нәрсені теңестіріп, олардан ортақ белгі тудырып, бір мағынаны таңбалауын бақылай отырсаңыз, ақынның қандай сезімде, қандай әсерде болғанын, қандай ой айтпақ болғанын аңғарасыз. Ақынның салыстыру арқылы сипаттаған тәсілдері, яғни әрбір теңеуі оның нақ сол кездегі көңіл-күйін де байқатады. Демек, М.Мақатаев бейнелі сөздерді тудыруда, ойын көркемдеп жеткізуде жан-тәнімен сезімге бой алдырады. Мысалы, ақын қарағайды анаға теңестіреді. **Қасиетті қарағай қасиетті анадай.**

Өңірінде жазу тұр қасиетті жарадай.
Күдіретті алыбым, күдіретті таудағы
Қалай сақтап келгесің қасиетті таңбаны?!

Ақынның көркемдік әлемі фитоморфтық бейнелі сөздерге толы. Себебі, оның жан-дүниесіндегі әрбір ой табиғат әлемімен теңестірілген. Ақынның ақындығын танытатын

көрсеткіштің бірі – оның айшықтау тәсілдері. М.Мақатаевтың көркем тіліндегі ақиқат дүниенің бейнелі айшықталу шеберлігі оқырманды елең еткізбей қоймайды. Себебі, ақын сезім мүшелері арқылы қабылдаған, таныған өзіндік көркемдік әлемін нақ осы эпитеттер арқылы дөп жеткізе білген. Мысалы,

Баяғыдай тұнық па бұлақ әні?

Торғын шәлі жамылған қарағайлар

Мың бұралып, кырындап тұра ма әлі.

Ақынның бейнелеу шеберлігіндегі басты ерекшелік – жансызға жан бітіріп, жандыны жансыздандыру, адамзаттың мінезін табиғат құбылыстарымен теңеу, керісінше, табиғатқа тіл беріп, адамша әрекеттендіру. Осылайша бейнелеу тәсілдері арқылы ақын керемет фитоморфты эпитеттерді дүниеге әкелген. Мысалы,

Үрейленіп жартастар, ұмсынады заңғарлар,

Етек-жеңін жия алмай, қымсынады аңғарлар.

Паналаған қарағай бүріменен сабайды,

Бұлақ тентек баладай келекелеп қарайды.

Ақынның индивидуалды-авторлық коннотациялары негізінен натуроморфизмдерден құралады. Оның ішінде өсімдік, жануар, табиғи құбылыстар бейнелі мағынаны тудырушы компоненттер ретінде белсенді қолданылады. Оған мына фитоморфты сөзқолданыстары дәлел бола алады.

Шатынайды қарағай, жүрегінде сызат бар.

Сапқа тұрған шыршалар сұқтанады найзасын,

Шап бергелі даяр тұр шырмауықтар-тұзақтар.

Сары белден шұбатылған шашын жиып күн кетті,

Қазір, міне, түн келеді, түн келуге міндетті.

Сай-жыралар көр сияқты үңірейген, үрейлі

Қарағайлар найзаларын өңменіңе тірейді.

Қарағай дулығасын лақтырып,

Мәз болады жапырақ, құрақ күліп,

Тыңдайды әйел даусын құлақ түріп.

Сықылықтап төменде бұлақ жағты,

Тоқтата алмай күлкісін құлап қағты.

Билеп ала жөнеліп қарағайлар,

Түн үкісі қанатын бір-ақ қақты.

Демек, ақынның осы бір тұлғалық ерекшелігін, бейнелеу шеберлігін, өлеңдеріндегі бейнелі құндылығын, яғни ақынның көркемдік әлемін ашатын бейнелі сөздерінің астарындағы конноттық мағыналар табиғат әлемімен адам, қоршаған орта, т.б. болмысындағы күрделі ұғымдарды танытуға бағыттайтын поэтикалық дискурс деп қабылдауымыз керек.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Телия В.Н. Коннотативный анализ семантики номинативных единиц. – М., 1985. – 256 б.

[2] Мақатаев М. Таңдамалы шығармалары. 4 томдық. – Алматы, 2004. – 116 б.

К.А.Ашинова, С.Е.Жампеис

КазУМОиМЯ им. Абылай хана, кандидат филологических наук

ПОЛИТИКА ТРЁХЪЯЗЫЧНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. Эксперты изучили различные аспекты двуязычия, такие как методы мозгового отображения языка, умение писать на одном языке и говорить на другом языке и т.п. Целью такого образования является формирование многоязычного человека, который способен реализовать свои коммуникативные потребности свободно. Это является основным стимулом для изучения языка. Многоязычие охватывает лингвистические, психологические, социологические и педагогические аспекты. Двуязычное и многоязычное образование широко используется на различных уровнях.

Ключевые слова: многоязычное образование, языковая политика, межкультурная коммуникация, инновационная технология, глобализация.

К.А.Ашинова, С.Е.Жампеис

Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, филология ғылымдарының кандидаты

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҮШТІЛДІ БІЛІМ БЕРУ САЯСАТЫ

Аннотация. Сарапшылар тілді миға бейнелеу әдістері, бір тілде жазу және басқа тілде сөйлеу және т.б. сияқты екі тілділіктің әртүрлі аспектілерін зерттеді. Мұндай білім берудің мақсаты-өзінің коммуникативті қажеттіліктерін еркін жүзеге асыра алатын көптілді адамды қалыптастыру. Бұл тіл үйренудің негізгі ынталандырушысы. Көптілділік лингвистикалық, психологиялық, социологиялық және педагогикалық аспектілерді қамтиды. Екі тілді және көптілді білім беру әртүрлі деңгейлерде кеңінен қолданылады.

Тірек сөздер: Көптілді білім беру, тіл саясаты, мәдениетаралық қарым-қатынас, инновациялық технологиялар, жаһандану.

K. A. Ashinova, S. E. Zhampeis

KazUIR&WL, Candidate of Philological Sciences

POLICY OF TRILINGUAL EDUCATION IN KAZAKHSTAN

Annotation. The experts studied various aspects of bilingualism, such as methods of brain mapping of language, the ability to write in one language and speak in another language, etc. The purpose of such education is to form a multilingual person who is able to realize his communication needs freely. This is the main incentive for learning the language. Multilingualism encompasses linguistic, psychological, sociological, and pedagogical aspects. Bilingual and multilingual education is widely used at various levels.

Keywords: multilingual education, language policy, intercultural communication, innovative technology, globalization.

В Казахстане проводится уникальная политика трёхязычия, направленная на

освоение сразу трёх языков: казахского, русского и английского. Актуальность многоязычия стала очевидной в Казахстане. Требование многоязычной политики понятна с точки зрения расширения политических, экономических, научных и культурных связей Казахстана с различными странами мира.

Президент Казахстана Назарбаев Н.А. поставил важнейшую задачу при подготовке конкурентоспособных специалистов, которые имеют многоязычные образования, и подчеркнул, что триединая языковая политика является одним из 30 приоритетных направлений развития кластеров в Казахстане [1]. В соответствии с осуществлением научно-культурного проекта «Триединство языков» в Казахстане большое внимание уделяется на подготовке специалистов в области двуязычного и многоязычного образования. Знание многоязычного образования как ценность определяет актуальность исследовательского проекта, направленного на подготовку многоязычных специалистов.

Назарбаев Н.А. также поставил задачу в области преподавания и обучения многоязычного образования, и считает, что необходимо расширить горизонты изучения английского языка. Он отметил, что школы в Казахстане активно реализуют многоязычную коммуникацию. «Первое – на основе передового международного опыта внедрить современные методы обучения в дошкольных воспитательных учреждениях, они должны быть инновационными, с образованием технологии и креативности. Второе – детально разработать системное предложение на предмет охвата дошкольным образованием детей. Третье – на уровне дошкольного образования обеспечить повсеместное внедрение трёхязычия. Так мы можем построить логическую систему овладения языками. Азы будут изучать на уровне детского сада, в школе базовый уровень, в университете или в колледже – профессиональный язык по специальностям» [2].

Жители Казахстана должны уметь говорить на национальном казахском языке, русском языке как язык межнационального общения и на английском языке, как язык успешной интеграции в мировую экономику. Для казахского народа, которые возвращаются на Родину из других стран благодаря по программе репатриации созданной правительством, многоязычное образование становится одной из актуальных проблем.

В советские времена, казахский народ чуть не потерял свой родной язык из-за неправильной идеологии. Русский язык практически вытеснил родной язык нации и искусственно остановил естественный процесс развития языкового сознания. Из-за финансовых трудностей в нашей стране за годы независимости, в переходный период правительство Казахстана не смог выделить в достаточном количестве денег и усилий для того, чтобы сбалансировать предыдущие потери.

В процессе глобализации все страны становятся взаимозависимыми; здесь мы не можем развиваться без двуязычного, многоязычного и поликультурного образования. В связи с этим, становится все более очевидным, что интересы государства и его народа к поликультурного образования растут для того, чтобы идти с процессом глобализации по одному пути, мы стараемся усваивать новый образ жизни и учимся уважать и ценить культуру и целостности любого общества. Мы вместе со всем миром переживаем процесс глобализации. Хорошие и плохие эффекты, как обычно, идут рука об руку.

Триединство языков в Казахстане является одним из главных приоритетов государственной политики. Образовательная политика в области преподавания гуманитарных наук основывается на признании важности языков и создания необходимых условий для развития многоязычия, целиком и полностью на многоязычного образования, на территории Казахстана [3].

Как триединство языков влияет на мышления? Какой механизм функционирования имеет многоязычия на каждом этапе его формирования? Какой возраст считается наиболее продуктивное время для изучения языка? В каком возрасте более целесообразным на-

чать изучение иностранных языков? Можно ли изучать несколько языков параллельно с раннего возраста? Какие методы обучения считаются продуктивными в процессе изучения языков? Есть еще много вопросов в системе образования Казахстана, которые должны быть изучены. Массовое многоязычие, одна из политики нашего правительства, может быть существенным признаком языковой ситуации.

Язык выполняет различные социальные функции. Социальный аспект связан с социальными функциями, в многонациональной стране, как Казахстан, этот аспект во многом определяет языковую политику. Функционирование языка непредсказуемо. Язык очень изменчив, он меняется постоянно во все времена. Многоязычие является логически социальным явлением.

Многоязычие помогает нам быть более мобильными и терпимым в любой среде. Двужычие и многоязычие способствуют развитию навыков сообразительности, логики и анализа. Многоязычие рассматривается как использование нескольких языков; кроме того, каждый язык имеет определенную социальную функцию. На самом деле, язык общения в семье, с друзьями, соседями, коллегами не должны быть одинаковыми. Знание нескольких языков имеет определенные умственные преимущества для мозга и повышает его работу, с одной стороны, формирует классическое понимание культуры, обычаев и их историю как воспитания, с другой стороны, формирует личность, способности к мышлению.

Эксперты изучили различные аспекты двуязычия, такие как методы отображения языка в мозг, умение писать на одном языке и говорить на другом языке и т.п. Целью такого образования является формирование многоязычного человека, который способен реализовать свои коммуникативные потребности свободно. Это является основным стимулом для изучения языка. Многоязычие охватывает лингвистические, психологические, социологические и педагогические аспекты. Двуязычное и многоязычное образование на различных уровнях широко используется.

Педагогический аспект включает разработку методов преподавания языка в качестве средства обучения и предмету, учебный план, стандартные программы и мотивации. Качество любого образования зависит от научных исследований, без научной основы трёхязычное образование не имеет никакого эффекта.

Поликультурное образование в Казахстане не достигла желаемого эффекта пока. В этом заключается проблема преподавания и обучения. Ученые в Казахстане делают упор на создание многоязычных словарей и учебников, чем на научно-исследовательской деятельности. Поликультурное образование является важным средством всестороннего развития и самовыражения в поликультурном обществе. В этой области на международном уровне нам нужно создать высокие стандарты и повышать академическую свободу.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

[1] Послание Президента РК Н.Назарбаева народу Казахстана. [электронный ресурс]. – Режим доступа URL: akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president - (дата обращения: 17.01.2014).

[2] Надо расширять горизонты, изучая английский язык . [электронный ресурс]. Режим доступа URL: http://tengrinews.kz/kazakhstan_news/nazarbaev-poruchil-pravitelstvuvnedryat-triyazyichie-219843/-(дата обращения: 27.04.15).

[3] Кулмагамбетова С.С. Развитие полиязычия – путь к процветанию. [электронный ресурс]. Режим доступа URL: library.wksu.kz/dmdocuments/Кулмагамбетова_с.развитие. (дата обращения: 27.04.2015).

Б.Ш.Батырхан

Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, PhD докторант

ПАРСЫ ТІЛІНДЕГІ ТҮРКІ СӨЗДЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ПАРСЫ ТІЛІНЕ ӘСЕРІ

Аннотация. Парсы тілінде кірме сөздер, оның ішінде түркі сөздері көп. Парсы тілі сан алуан өзгерістерге ұшырап, өзге тілдерден енген сөздермен сөздік қоры байып, толығып отырды. Әр тілдің өзіндік тарихи жолдары бар. Қазіргі кезде Иран басқа тілден, оның ішінде түркі тілінен енген кірме сөздердің орнына парсының төл сөздерін енгізіп жатыр. Бұл мақалада парсы тіліндегі түркизмдер және олардың парсы тіліне әсері жайында айтылады.

Тірек сөздер: тіл, зерттеу, кірме сөздер, түркі, парсы тілі.

Б.Ш.Батырхан

Институт востоковедения имени Р. Б. Сулейменова, PhD докторант

ТЮРКСКИЕ СЛОВА НА ПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКЕ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ПЕРСИДСКИЙ ЯЗЫК

Аннотация. В персидском языке много заимствованных, в том числе тюркских слов. Персидский язык претерпел множество изменений, в персидском языке очень много заимствованных слов, таким образом лексика персидского языка непрерывно обогащалась. У каждого языка свой исторический путь. В настоящее время в Иране вместо заимствованных слов из других языков, в том числе тюркских, начали вводить исконно персидские слова. Эта статья рассказывает о тюркизмах на персидском языке и их влиянии на персидский язык.

Ключевые слова: язык, исследование, заимствованные слова, тюркский, персидский язык.

A.Sh.Batyrkhan

Institute of Oriental Studies named after R. B. Suleimenov,
PhD doctoral student

TURKIC WORDS IN PERSIAN AND THEIR INFLUENCE ON THE PERSIAN LANGUAGE

Annotation. There are many borrowed words in the Persian language, including Turkic words. The Persian language has undergone many changes, there are a lot of borrowed words in the Persian language, so the vocabulary of the Persian language has been continuously enriched. Each language has its own historical path. Currently, native Persian words have begun to be introduced in Iran instead of borrowed words from other languages, including Turkic ones. This article discusses the turkisms in Persian and their influence on the Persian language.

Keywords: language, research, borrowed words, Turkic, the Persian language.

Парсы және түркі тілдерінің ұзақ уақыт қатар өмір сүруі салдарынан элементтердің ауысуы қарқынды болды. Ұзақ ғасырлар бойы түркі тілі парсы тіліне үлкен ықпал жасап келді және өз іздерін қазіргі уақытқа дейін қалдырды, бірақ қазіргі Иранда түркі тілінің дербестенуі байқалады. Тарихи факторларға байланысты осы үдерістерде түрлі тілдер өзінің рөлдерін атқарды. Солардың ішінде парсы тіліндегі алтай және түркі элементтерін үш үлкен топқа бөлуге болады:

1. Оңтүстік және шығыс-түркі элементтерінен тұратын ескі «таза» түркі тобы.
2. Өзіне моңғол, оңтүстік және шығыс түркі элементтерін кіргізетін орта моңғол және түркі тобы.
3. Тек оңтүстік түркі элементтері кіретін кейінгі «таза» түркі тобы [1, 116].

Парсы тіліндегі моңғол элементтері көп жағдайда түркіден кірген. Алғаш рет моңғолдармен кірген, содан кейін парсы тіліне «моңғолға тән» пішініне ауысқан бірнеше ескі-түркі сөздері бар.

Лингвистердің пайымдауынша, түркі тілі дүние жүзіндегі қолданыс аясы жағынан жоғарғы орында тұратын тілдердің бірі. Түркі тілінде 24000, ал парсы тілінде 5000 етістік бар. Парсы тіліндегі 600-дей сөз түркі түбірінен жасалған және күнделікті қолданылатын сөздер [2,139]. Мысалы:

اتاق دولمه، سنجاق قابلمه، قاجاق خانم، سراج، سۇراق، بشقاب، قاشقاپ، قابلامه، سانجاқ، отақ
 تخم، دولقو، باتلاق، اجاق، آچار، اردک، آرزو، سنجاق، نغمه، تشک، سرمه، فشنگ، توپ، تپانچه، قاجاق، من مەن
 گمرک، اتو، آذوقه، اردو، سوغات، اوستا، الک، النگو، آماج، ایل، بیزار، تپه، چکش، چماق، چوپان، چنگال، چپاول، چادر، باجه،
 بشگه، بقچه، چروک،

Ирандықтар ерте кезден түркі тілдес халықтармен тығыз байланыста болды. Парсы тіліндегі тарихи-археологиялық, көркем әдебиеттерде түркі тілдерінің сөздері де біршама кездеседі. Сондай-ақ түркі-моңғол сөздері де парсы тіліне әсер етпей қойған жоқ. Бұл тілдер қазіргі парсы сөздік қорында араб пен европа тілдерінен кейін үшінші орынды иеленеді [3,139].

Ғазнавидтер мен селжұқтардың ел билеген тұсында парсы-дари тіліне көптеген түркі сөздері енді [4, 196]. Ал Шыңғысханның Иранға шабуыл жасаған тұсында, яғни 1249-1528 жылдарында парсы-дари тіліне көптеген моңғол сөздері енген. Қажарлардың ел билеген тұсында (1794-1925 жылдары) ирандықтар француздармен және басқа да европалықтармен қарым-қатынаста болуы, осының нәтижесінде парсы тіліне көптеген европалық сөздер, оның ішінде француз тілінен көптеген сөздер енді [5, 19].

Араб тілімен салыстырғанда, парсы тіліне түркі тілінің ықпал етуі әлсіздеу. Дегенмен сандық арақатынас бойынша қазіргі парсының сөздік құрамындағы түркі элементтері араб және еуропалық сөздерден кейінгі үшінші орында тұр.

Түркі кірмелерінің арасында экономика, мәдениет, әкімшілік және т.б. құрылымдардың түрлі салаларына жататын жүздеген сөздер бар. Әсіресе көптеген сөздер әскери салаға, тұрмысқа, саудаға, ауылшаруашылыққа, мал шаруашылығына және т.б. жатады. Жекелеген кірме сөздер Иранды басқарған (сефевидтер, қаджарлар және т.б.) түркі әулеттерінің сарай өмірімен байланысты. Әскери лексикадан парсы тілінің негізгі лексикалық қорында сақталып қалған сөздерді атап өтуге болады: *tup* «зеңбірек», *qosun* «әскер», *tofang* «мылтық», *kasik* «кезекшілік», *yortme* «желіс», *qater* «қашыр», *qasow* «ат тарақ», *cal* «буырыл» және т.б.

Tuman сөзі бастапқыда «он мың» дегенді білдірген, кейін «қараңғылық», содан кейін бастапқыда 10 «хезардан» тұратын, туман-парсы ақшасының бірлігі болды. Қазір кейде «үйез», «аудан» деген мағынада қолданылатын «boluk» сөзі ертеректе «әскери жасақ» дегенді білдірген. Түркі *azuqe* ертеректе «әскери азық-түлік» дегенді білдірсе, енді «жалпы азық-түлік», «азық-түлік», «тағам» білдіреді.

Түркі текті әскери терминдер Реза шах билігі тұсында сирек қолданылатын болды.

Реза шахтың арнайы жарлығымен 30-шы жылдардың аяғында түркі әскери терминдері парсы терминдерімен ауыстырыла бастады. Сонымен, *saqlow* «гарнизон» сөзі көбінесе жаңаша әскери әдебиетте кездесетін, парсының *padegan* сөзімен ауыстырылды. *Balabanci* «дабылшы» сөзіне *tablzan* араб сөзі қолданылды, *qosun* «әскер» орнына «қасақ» – парсылық *artes*, «қарауылшы» мағынасындағы *qaravul* орнына парсылық *negahban* қолданады, *otraq* «аялдау» орнына – *rahatbas* және т.б. Түркі *qur* мылтық *aslahe* араб сөзімен ығыстырылды. *Samxal* «мушкет», *uzbasi* «жүзбасы», *topuz* «шокпар» сияқты сөздері әскери істер мен әскери техниканың дамуына байланысты көнерген сөздер болып қалды.

Парсы тұрмыстық лексикасында көптеген түркі кірмелері бар. Үй тұрмысының заттарына мынандай сөздер жатады: *qasog* «қасық», *basqob* «тәрелке», *alak* «елеуіш», *dogme* «түйме», *otaq* «бөлме», *tosaq* «төсек», *qeici* «қайшы», *otu* «үтік».

Сауда, кәсіпшілік, ауылшаруашылық саласына жататындар *tutum* «темекі», *gomroq* «кеден», *qasaq* «контрабанда», *qeslaq* «қыстақ», *uaylaq* «тайпаның жазғы келген жері», *batlaq* «саз батпақ», *alaciq* «шатыр», *saqgez* «қара май», *kuc* «қоныс аудару», *kork* «мамық».

Құстардың, жануарлардың, өсімдіктердің атаулары: *ordaq* «үйрек», *qaz* «қаз», *olaq* «есек», *beldercin* «бөдене», *qis* «сұңқар», *saman* «сабан», *qarc* «саңырауқұлақ», *qeyisi* «шабдалының сорты», *qaraqis* «қаршыға», *qater* «қашыр», *bid* «күйе көбелек».

Сефевидтер мен қаджарлардың сарай өмірі парсы тілінде көнерген сөз болып қалған кейбір сөздерді қалдырды: *xanasalarbasi* «бас аспаз», *ayaqci* «сарай шарап шөмішшісі (придворный виночерпий)», *kapuci* «есік күзетшісі», *comaq* «асатаяқ», *sowgeli* «әспетті», *dolmac* «аудармашы», *ilci* «елші», *dustaq* «абақты».

Парсының қазіргі сөздігіне орнықты кірген, көп қолданылатын түркі кірмелері ретінде *qabaqan* «тыйым», *tolombe* «сорғы», *surtme* «шана», *soluq* «бүлік», *souqat* «сыйлық», *bazak* «әшекей», *soqlme* «түйреу, шаншу, дәрі егу (укол)», *patuq* «жиналатын пункт», *caq* «толы, толық (полный)», *yoqur* «денелі, сап-сау, таза (здоровый)», *cabok* «епті», *qati* «аралас», *kucek* «кішкентай» сияқты зат есімдерді атап өткен жөн.

Түркі кірмелері парсының сөзжасам жүйесіне айтарлықтай ықпал тигізді. Олар парсы сөз тудырушы бірліктерімен бірігіп, туынды және күрделі сөздердің пайда болуының базасы ретінде қызмет ете алды. Мұндай жолмен көптеген сөздер пайда болған. Мысалы: *qapidan* «шап беріп ұстау», *kucidan* «қоныс аудару», *qaratidan* «тонау», *tupxane* «артиллерия», *ielowdar* «кавангард», *amakdar* «лайықты, еңбегі сіңген» және т.б., түркі атаулы есімдерімен етістікті фразеологиялық бірлігінің кеңінен пайда болу мүмкіндігін айтпағанда: *kucqardan* «басқа жерге көшу», *topoqhordan* «тойып ішу», *bazakkardan* «бендіру» және т.б.

Парсы тілі түркі тектес сөздермен қоса келесі сөз тудырушы қосымшаларды алды:

-ci жұрнағы парсы және басқа тілді негіздерге қосылып, мамандық мағынасын білдіретін сөздерді жасайды: *sekarci* «аңшы», *ma'danci* «шахтер», *doroskeci* «арбакеш», *jarci* «хабаршы» және тағы да көптеген. Сөйлеу стилінде кейде жақтырмау түрін білдіреді, мысалға, *niznameci* «газетші, газет-жазушысымақ», *masvaratci* «кенесші», *sinimaci* «киношы» *postci* «пошташы».

-tas жұрнағы өнімсіз, көнерген. Кей негіздердің тіркесінде ғана сақталған: *xeyltas* «әріптес», *xajetas* «мырза», *sahrtas* «жерлес», *teymurtas* «Теймурташ» (жалқы есім).

-ulu (нұсқалары -ule, -lu) түркі жұрнағы. Кішірейтетін мағынаны білдіретін сөздерде, сондай-ақ антропонимдер мен топонимдерде кездеседі: *zangule* «қоңырау», *maskule* «саба», *kuculu* «кіп-кішкентай», *quzulu* «кішкентай бүкір», *abdardu* «Абадарлу» (топоним) және т.б.

Түркі **-basi** сөзі кейбір басқаша мағынаға ие болып, сөз тудырушы бірлікке айналды, оны атаулы жартылай қосымшаларға жатқызуға болады. *-basi* элементі тек түркі тектес кірме сөздерінде ғана емес, сондай-ақ иран және араб негіздерімен қосылуында

кездеседі. Барлық жасалуында *-basi basıwı, бас, kiiügirim bastıq* дегенді білдіреді, алайда осы мағынада жеке сирек қолданылады, негізінен сөз айналымындағы дөрекі сөздерде. Келесі мысалдарды салыстырайық: *uzzbasi* «жүзбасы», *baqbanbasi* «аға бағбан», *tajerbasi* «көпестердің топ басы», *hakimbasi* «лейбдәрігер» және т.б. [5, 506].

Түркі тектес атаулы жартылай қосымшаларға мысалға, *dadbegi* «сот», *qal'ebegi* «қамал бастығы», *daryabegi* «Дарьябегі» (жалқы есім) сияқты түркі негіздерімен ғана тіркесте кездесетін, көп қолданылмайтын элементтерді де жатқызуға болады – *begi* (бек, бег, «бек», басшы «әскери басшы + тәуелдік жұрнағы»).

Анатолияның Шығысында және Әзірбайжанда түркі тілі (империя және жергілікті басқарма тілі) көбінесе лексикалық кірмелер мен тікелей өзара сөйлесу әрекетінде күрт, тат және парсы тілінің басқа да диалектілеріне ықпалын тигізді. Өзбек тілі Тәжікстанда ықпалын күшейтсе, парсы тілі (империялық, әдеби және жергілікті тіл ретінде) түркі тіліне ықпалын тигізді. Ол кезде солтүстік Ауғанстанда дари тілі жергілікті өзбек тілінің өзгеруіне ықпал жасады.

Етістік жасау кезінде парсы тілінде қосымша мына әдістер қолданылған:

1) Синтетикалық-деривациялық. Парсы және парсы-араб кірмелерінен пайда болған жұрнақ арқылы сөздерді жасау, мысалы, «*abad-laş-maq*», «гүлдену үшін» (әзірбайжан), «*toza-la-mak*» «тазалау» (түркі).

2) Аналитика-композициялық. Кірме сөздер арқылы сөздерді жасау, көбіне бұл көмекшісімен, етістікті зат есім «жасау» немесе «болу» дегенді білдіретін жалған етістіктер (парсы синонимдері *kardan* және *şodan*), мысалы, «*abad et-mek*» тарату, толтыру (әзірбайджан), «*muvařaq ol-maq*» жетістікке жету (османдық). Османдық сияқты, жоғары стильдерге *eżāfa*-дан өлеңдер және кеңсе мәтіндері үлкен көлемде енгізілді.

Иранның оңтүстігіндегі Фарс аймағындағы түркігидес қашқақтар бірнеше жүз жыл бойы осы тілге тән дауыстылар мен дауыстылар үндестігін сақтап келді. Парсыдан енген басқа құрылымдық кірмелерге салыстырмалы және асырмалы жұрнақтар қосып қолданды. Мысалы, *sowuğ-tär* «салқындау»; *böyüğ-tägin* «үлкен, аға» [6].

Күнделікті оншақты әзірбайжан сөздері жазбаша да, ауызша да стандартты парсы лексикасына түркі ықпалының мықты екендігін дәлелдейді. Әдеттегі сөздер болып табылатын *otāq* «бөлме», *ojāq* «алауошақ», *oti* «темірді тегістеу», *qeyçi* «қайшы», *qāşāq* «контрабанда», *qadağan* «тыйым салынған», *tutum* «темекі» және *tup* «доп». Түркі лексикалық-жі жұрнағы түркі лексикалық модельге байланысты пайдаланылмаған, ал дауыстылар үндестігі парсы тіліндегі сөзжасам пайдасына болды: *şekār-çi* «аңшы», *taqlid-çi* «еліктеу», *post-çi* «пошташы», *tutum-çi* «темекіші». Сөздіктің мағыналық бөлігіне діни, тұрмыстық, әскери, технологиялық және коммерциялық сөздер кіреді, бұл түркі кірмесінде парсы синонимдері бар, қосылған және кәсіпті халықтың ауызекі, халықтық, жергілікті деңгейде өзара әрекет ету нәтижесінің дәлелі. Оларды екі қарама-қарсы әлеуметтік көрсеткіш сияқты жиі түрлендіруге болады, онда парсы және парсы-араб тілі неғұрлым ресми, әдеби тіл, ал түркі немесе түркі-моңғол тілі неғұрлым бейресми, прозалық немесе халық тілі ретінде жүреді.

Герхард Дёррефтің пайымдауынша, парсы тілінде түркі тілінің шамамен 1200 сөзі бар. Негізінен олар әскери және әкімшілік терминдері болып табылады.

Сефевид шахтары әдеби тілдері парсы жазба тілін дамытуға жағдай жасағанымен, қызылбастар (кизилбаш) сарай маңында және лагерьлерде түркі тілінде сөйлеген. Түркі тілі қолданыс саласын кеңейтіп, парсы тілімен қатар қолданылған.

Джон Шарден (1643 – шам. 1713), Адам Олеарий (1603-71) және Пьетро делла Валле (1586-1652) сияқты шетелдік саяхатшылар түркі (сөйлеу) тілі Иранның барлық таптары арасында ұлттаралық тіл ретінде таралғанын айтқан. Энгельберт Кемпфердің (1651-1716) пайымдауы бойынша, «Түркі тілін сарай маңы халықтарынан бастап, парсылардың жо-

ғары шенді отбасыларына дейін білген. Түркі тілінің дамығандығы сонша, тіпті болашақта түркі тілін білмеу парсылар арасында ұятты деп саналған» [6].

Социологиялық аспектіде маңыздырағы түркі мен парсы синтаксистеріндегі ономастикалық сөз орамдары болып табылады. Корольдік лауазымдықтардағы сөздердің, лауазымдағы алдыңғы сөздің (мысалы, Šāh Esmā‘il, Šāh ‘Abbās) Ирандағы үйреншікті болып қалған, лауазымнан кейін тұрған сөзге (мысалы, Надиршах, Reżā Šāh) өзгеруі түркі тілінің әсерін көрсетеді.

Парсы тілінен басқа Иранда қолданысқа ие күрт, тат және талыш тілдері түркі тілінің әсеріне қаттырақ ұшырады. Ол тілдердің етістікті жүйесі түркілік типке көбірек өзгерді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Дёрфер Г. Парсы тіліндегі түркі және моңғол кірмелері. –1963. – 12 б.
- [2] Рүстемов Л.З., Самарэ И. Парсы тілінің ізашары.–Тегеран, 1994. –1 т. – 495 б.
- [3] Күмісбаев Ө. Иранбақтың бұлбұлдары. –Алматы, 2009. –74 б.
- [4] Исабеков Д. Қазақ-Иран мәдени байланыстарының өткені мен болашағы (семинар материалдары). Алматы, 2001. –163 б.
- [5] Пейсиков Л.С. Лексикология современного персидского языка. –М.: Изд-во МГУ, 1975. –354 с.
- [6] <http://www.iranicaonline.org/articles/turkic>

А.О.Тымболова¹, А.С.Мурзинова²

¹Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, филология ғылымдарының кандидаты, профессор

²1-курс PhD докторанты

ҰЛТТЫҚ ТАНЫМ АТАУЛАРЫНЫҢ ЛИНГОМӘДЕНИЕТТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

Аннотация. Ұлттық тілдер басқа жұрттың атауларын өзінің дыбыстық, құрылымдық жүйесінің заңдылықтарына бағындырып қабылдауының басты себебі – олар ұлттық тілге жат дыбыстардан тұрады әрі ол дыбыстардың бір-бірімен тіркесімі де өзгеше. Ондай сөздерді ұлттық тілде сөйлейтіндер айтып-жаза алмайды. Жалпы бөтен тілдік атаулар шартты таңбаға жатқанымен, оларды сол қалпында пайдалануға болмайтыны сондықтан. Бұдан шығатын қорытынды: тұрмыс-тіршілігімізге еніп, тілімізде аталуға, айтылып-жазылуға тиісті жаңа зат-ұғымдарға дер кезінде қазақша атау берілмей, затпен немесе ұғыммен бірге оның шеттілдік атауы да тілімізге еніп, кең қолданысқа түсіп кетсе, бөгде тілдік атауларға зат пен ұғымға тікелей қатысы жоқ шартты таңба ретінде қарап, тек дыбысталу жағын ғана қазақшалауға тырысу қажет.

Тірек сөздер: лингвомәдениеттаным, термин, ұлттық таным, ұлттық ерекшеліктер.

А.О. Тымболова¹, А.С. Мурзинова²

¹Казахский государственный женский педагогический университет, кандидат филологических наук, профессор

²PhD докторант 1-курса

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ НАЦИОНАЛЬНОГО ПОЗНАНИЯ

Аннотация. Основная причина, по которой национальные языки подчиняют себе названия других народов законам своей звуковой, структурной системы, заключается в том, что они состоят из чуждых национальному языку звуков и отличаются сочетанием звуков друг с другом. Такие слова не могут произноситься носителями национального языка. Хотя имена на иностранных языках обычно являются условными знаками, их нельзя использовать в том же виде. Отсюда вывод: если новые предметы-понятия, которые должны быть включены в наш быт, называться, произноситься на нашем языке, не могут быть своевременно названы по-казахски, а вместе с предметом или понятием проникают в наш язык и широко используются его иноязычные названия, следует относиться к чужим языковым наименованиям как к условным обозначениям, не имеющим прямого отношения к предмету и понятию, и стремиться адаптировать на казахский только его фонетическую сторону.

Ключевые слова: лингвокультурология, термин, национальное познание, национальные особенности.

A. O. Tymbolova¹, A. S. Murzinov²

¹Kazakh State Women's Pedagogical University, Candidate of Philological Sciences, Professor

²1st -year doctoral student

LINGUOCULTUROLOGICAL ASPECT OF NATIONAL COGNITION

Annotation. The main reason why national languages subordinate the names of other peoples to the laws of their sound, structural system, is that they consist of sounds alien to the national language and differ in the combination of sounds with each other. Such words cannot be pronounced by native speakers of the national language. Although names in foreign languages are usually conditional characters, they cannot be used in the same way. Hence the conclusion: if new objects-concepts that should be included in our everyday life, called, pronounced in our language, can not be called in Kazakh in a timely manner, but together with the object or concept penetrate into our language and its foreign language names are widely used, it is necessary to treat foreign language names as symbols that do not have a direct relationship to the subject and concept, and to adapt only its phonetic side to Kazakh.

Keywords: linguoculturology, term, national cognition, national peculiarities.

Жер беті аймақтарының бір бөлігін ұзақ жылдар бойы мекен еткен адамдардың тұрмыс-тіршілігі, кәсібі, өмір сүру салтының ортақтығына, ортақ мақсат-мүдделеріне байланысты және сан алуан тарихи жағдайларға орай, өзіндік тілі мен ділі, мінезқұлқы деген сияқты т.б. өзгешеліктері айқындалып, белгілі бір ұлттың қалыптасатыны белгілі. Осы қағидаға сүйенсек, қазақ ұлтын басқалардан өзгешелендіріп тұратын өзіндік этностық белгілері мыңдаған жыл бойы қалыптасқаны даусыз. Ал этностық белгілердің ішінен кез келген ұлтты басқалардан ерекшелейтін басты белгі ұлттық тіл болып саналады.

В.Гумбольд өзінің «Тіл және мәдениет философиясы» деген еңбегінде: «Ұлттың өзіне тән іштей данышпан рухы бар, сол рухтың ерекшелігін сыртқа шығарып, сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа беруші күш – тіл»,– деп оның дүниетанымдық қырын ерекше бөліп көрсетеді [1, 111]. Осыған ұқсас ойды М.Арынның «Бес анық» деген тәрбие туралы толғауларынан да кездестіреміз. Ол: «Тіл дегеніміз белгілі бір халықтың жинаған рухани қазынасының жиынтығы, соның бәрін сақтайтын қойма іспетті. Қойма дегенде ойға оралады, сол жинаған байлықты ұрпақтан-ұрпаққа тіл жеткізіп беріп отырмаса, әр ұрпақ өзінің рухани өмірін жаңадан бастаған болар еді»,– дейді [2, 14-15].

Ал қазақтың көркем ой жүйесі мен бейнелі сөздері туралы соңына толымды да мазмұнды еңбек қалдырған ф.ғ.д., профессор Тұрағыл Қоңыров қазақ теңеулерінің ұлттық таным жүйесімен тығыз байланыста екенін көрсете отырып, ол жайында мынандай тұжырымды ой айтады: «Әдебиеттегі образдар жүйесі және сөз бейнелеу тәсілдері – ұлттық характердің ең басты көрсеткіштері. ...Теңеу категориясы – бүкіл бейнелеу, көркемдеу тәсілдері ішіндегі ең басты, ең пәрмендісі. Бейнелеу тәсілдерінің барлығы да өз бастауын осы теңеуден алады. ...Теңеу – көркем ойлаудың ұлттық ерекшеліктерінің жиынтығы, дүниетанымның ұлттық өзгешеліктері бас қосқан категориялардың бірі» [3, 4].

Демек, ұлттық таным-түсінік, ұлттық ой-сана тілдік мәдениетпен тығыз байланыста қарастырылып зерделенетін маңызды мәселе болып табылады. Осы ретте зат, құбылыс, ұғым және олардың атаулары туралы мәселеге арнайы тоқтала кеткеніміз жөн болар. Зат, құбылыс, ұғым және олардың атаулары арасында жалпы байланыс болғаныменен, ешқандай табиғи, тікелей байланыстың жоғы және олардың (атаулардың) зат пен

ұғымға қойылған шартты таңба екені күллі елдердің лексикалогиялық оқулықтарында тәптіштеліп жазылғандықтан, бұны тереңнен қаузап жатудың филологтар үшін түкке қажеті жоқ екенін білсек те, жалпы, оқырмандар үшін бұл мәселе жөнінде аздаған мәлімет бере кетейік.

Зат немесе құбылыс жанды-жансыз, деректі-дерексіз, жалпы-жалқы болсын, олар туралы ұғым бүкіл дүниежүзінің барша жұртына ортақ болып келеді. Тек соларға қойылатын атаулар ғана әр ұлттың тілінде өзінше бейнеленеді. Бір қарағанда, жаратылыстағы сан алуан заттар мен құбылыстардың түрлі сыр-сипаты, мән-мазмұны, қадір-қасиеті туралы таным-түсінік (ұғым) барша ұлтқа ортақ болып келетіндіктен, оларға телінетін атаулар да бірдей болуы керек сияқты. Бірақ бұл – қате түсінік. Өйткені «ұлттық діл айрықша ойлау жүйесін ұсына отырып, ұжымдық сананың тереңдегімен сипатталады. Әлемнің ұлттық-тілдік бейнесінде әрбір ұлттың өз ұғым-түсінігі тірек ететін сүйеніші – тұжырымдамалары, үлгілері, сол ұлтқа тән басқа да қасиеттер оның ұлттық ділі арқылы жүзеге асады» [4, 111]. Біз өзімізге беймәлім немесе алғаш көрген, танып білген, естіп көңілге тоқыған немесе оқып зерделеген зат пен құбылыс ұғымына «осыған мен ат қояйыншы» деген саналы ниетпен емес, олардың бәрімізге бірден аңғарылатын сыртқы-ішкі көптеген белгілерін, сыр-сипаттарын санамызға қабылдай отырып, өзіміздің ұлттық таным-түсінігіміз бойынша жан дүниемізге жақын басты белгілерін ғана атауға негіз етіп алып, әйтеуір, өз тілімізде айтып-жеткізу үшін ат қоямыз. Бір қызығы – атау қоюға таңдалып алынатын сол белгілер әр ұлтта әрқилы болып келеді.

Ат қоюға негіз болатын осы бір уәждемені (мотивизацияны) түсінбеушілік салалық ғылымдардың терминдер сөздігін құрастырушылар мен термин туралы пікір айтушыларды қателікке ұрындырып жүр. Олар қазақтың тұрмыс-тіршілігіне жаңадан енген зат пен ұғым атауларының бөгде тілде солай аталуына негіз болған белгілерін (себеп-мотивті) ғана ескеріп, соны біреу қазақшалаған жаңа атаудың бойынан іздейді, не өзі соған атау қоя қалса, соны (өзге тілдегі атауға негіз болған белгіні) сіндірмек болып әуре болады. Сөйтіп, қандайлық бір себепке негізделіп қойылғанына қарамастан, кез келген атау – әр ұлттың дыбыстық жүйесіндегі төл дыбыстардың табиғи қалыптасқан өзіндік тіркесіміне сәйкес жасалынатын ұғымның сыртқы жамылғысы, шартты таңбасы екенін қаперден шығарып, көбінесе, мағыналық тура аудармаға (калкаға) бой алдырып, соны өз пайымдауларынанша дұрыс деп санап, түрлі келеңсіздікке ұрынып жатады.

Осы орайда орыстың көрнекті ғалымы, ф.ғ.д., профессор Л.А.Новиковтың таңба мен мағынаның, ұғым мен заттың бір-бірімен қарым-қатынасы жайында айтқан ғылыми тұжырымын келтіре кетейік: «Зат пен таңбаның арасында тікелей байланыс жоқ. Олар өзара мағына (ұғым) арқылы байланысады. Қандай да болсын бір затқа атау беру үшін, оны ең әуелі белгілі мөлшерде пайымдап алу керек. Міне, сол себептен бәрімізге ортақ зат немесе нәрсе түрлі тілде түрліше аталады. Мысалы: орыстың «подснежник» (қар асатында өсетін гүл) деген сөзі ағылшынша «Snowdrop» (қарға тамған тамшы), французша «perse-nege» (қар тесетін гүл), немісше «Schneeg-lockchen» (қар қоңырауы) деп аталады» [5, 11].

Ғалымның осы пікіріндегі мысалынан кез келген зат пен оның белгілері және ол туралы ұғым барша тілге ортақ болатынын жақсы аңғарамыз. Мысалға келтірілген заты да бізге таныс, ол туралы біздің ұғымымыз да олардікінен бәлендей алшақ кетпейді. Бірақ біз оған ат қоярда оның көптеген сыр-сипатының ішінен біздің өлкеге тән қасиетіне қатысты белгіні ғана уәждеме етіп алғанбыз. Сондықтан да ол, әлбетте ұлттық таным-түсінік бойынша, тілімізде «бәйшешек» (бәй – алғашқы, шешек – гүл) деп аталады.

Қазақ ұлттың басқалардан өзгешелендіріп тұратын өзіндік этностық басты белгісі – тілі екені ақиқат. Ал тіл болса, барша құндылықтың негізі. Ұлттық құндылықтар жүйесінде

ұлттық мәдениеттің алар орны ерекше. Профессор Ә.С.Әлметова: «Мәдениеттер сұхбатында зерттеушілер екі үлкен мәселеге ерекше назар аударады. Ол: ұлттық мінез-құлық және ұлттық діл. Ұлттық мінез-құлық адамдардың психикасындағы ұлттың өмір сүруіне қажет өзіндік шарттарды бойына жинақтаған ерекшелік, әрбір ұлтқа тән психологиялық айырмашылықтар мен қасиеттердің жиынтығы. Бұл мінез-құлық – белгілі бір ұлтты басқа ұлт өкілдерінен айырып көрсететін сол ұлт өкілдерінің басым көпшілігінің бойынан табылатын қасиеттер»[4, 109],– деп атап көрсетеді. Демек, ұлттық мінез-құлық ұлттық ділден шығатын болса, ұлттық мінез-құлық пен ұлттық тілдің өзара арақатынасы – өте күрделі де маңызды мәселе.

Т.Қоңыров жоғарыда аталған еңбегінде ұлттық таным-түсінік пен атаулар арасындағы байланысты былайша тұжырымдайды: «Адам өзін қоршаған ортамен тығыз қарым-қатынас жасай отырып, сол ортадағы заттарды, құбылыстарды және процестерді, олардың өмір сүруінің ішкі-сыртқы заңдылықтарын және олардың пайда болуы мен дамуын танып біледі. Адам санасында осы танып білген заттары, құбылыстары және процестері жөнінде сезімдер, қиялдар, байымдаулар, ұғымдар, ой қорытындылары пайда болады» [3, 55]. Осы қағиданы басшылыққа алсақ, адам алғаш көрген нәрсесіне ат қоярда оны жан-жақты зерттеп-зерделеп, өзінің өмірбойы жинақтаған дүниетанымдық біліміндегі бұрынғы мәліметтер негізінде санасында бейнелеп, ат қояды. Бұл әлемнің тілдік бейнесін құрайды. Мәселен, ата-бабамыз ағылшын тілінде «ostrch», ал орыс тілінде «страус» деп аталатын құсты тұңғыш көргенде оның ең әуелі құс екеніне көңіл аударғаны анық және құс болғанда орасан үлкен екеніне мән берген. Өзінің танып-білген өміріндегі ең үлкен жануар түйе болған соң, соған ұқсатып, екеуінің бейнесін астастырып (ассоциациялап), «түйеқұс» деп атаған.

Даму заңдылықтары бойынша жер бетіндегі бүкіл тілдің баюы мен дамуы табиғи жолмен баяу өтеді. Өзінде бұрын болмаған зат пен ұғымға, құбылысқа басқа жұрттың қойған атауын (сөзін) қабылдаушы тіл өзінің сөзжасам мүмкіншілігіне сүйене отырып, дер шағында оларға өзінше ат қояды. Ондай мүмкіншілік болмай қалған кезде ана тілінің табиғи заңдылықтары негізінде өзгертіп алады. Бұл – тіл білімінде бөтен тілдік атауларды дыбыстық, құрылымдық жақтан игеру арқылы өз сөзіне айналдырып, сөздік құрамын байытудың бір жолы деп аталады.

Ұлттық тілдер басқа жұрттың атауларын өзінің дыбыстық, құрылымдық жүйесінің заңдылықтарына бағындырып қабылдауының басты себебі – олар ұлттық тілге жат дыбыстардан тұрады әрі ол дыбыстардың бір-бірімен тіркесімі де өзгеше. Ондай сөздерді ұлттық тілде сөйлейтіндер айтып-жаза алмайды. Жоғарыда айтқанымыздай, бөтен тілдік атаулар да шартты таңбаға жатқанымен, оларды сол қалпында пайдалануға болмайтыны сондықтан. Бұдан шығатын қорытынды: тұрмыс-тіршілігімізге еніп, тілімізде аталуға, айтылып-жазылуға тиісті жаңа затұғымдарға дер кезінде қазақша атау берілмей, затпен немесе ұғыммен бірге оның шеттілдік атауы да тілімізге еніп, кең қолданысқа түсіп кетсе, бөгде тілдік атауларға зат пен ұғымға тікелей қатысы жоқ шартты таңба ретінде қарап, тек дыбысталу жағын ғана қазақшалауға тырысу қажет.

Дегенмен мынаны ескеру қажет сияқты: зат пен құбылыс және ол туралы ұғымды дәл бейнелеп бере алатын қазақша сөз табылып жатса, әңгіме басқа, керісінше, тілімізде бұрыннан бар тілдік материалдар негізінде жасалған жаңа атау өзінің бұрынғы атаулық ұғымына жетелеп, оқырманды шатыстырып жатса ше? Мәселен, «түймедақ» «таблетка» сөзін ауыстыра ала ма? Қайсысын айтқанда сол заттың ұғымын санамызда бейнелеп, көз алдымызға келтіре аламыз? Біздің ойымызша, оны «тәбілеткі» дей салған жөн. Сондықтан дыбыстық жағы өзгертуге көнетін шеттілдік атауларды сәл-пәл түзеп, тіліміздің айтылым-емле (орфоэпияорфография) ережелеріне сәйкестендіріп пайдалана салу әлдеқайда

жеңіл. Ол үшін, ең әуелі, қазақ әліпбиін (алфавит) орысша қалай жазылса, солай жазуға мәжбүрлейтін, тілімізге зорлықпен енгізілген жат дыбыстардан арылтып, сосын шеттілдік сөздерді қазақша қалай айтып-жазу ұстанымын бір ыңғайға келтіріп алу керек. Сонда ғана тіліміздің сөздік құрамын басқа тілдік сөздердің есебінен байыта аламыз. Жаңадан сөз жасау машақатын жеңілдетіп, жас ұрпақтың түсінігіне жеңіл, сапалы оқулық, оқу құралдарын жазуға қол жеткіземіз. Бізге үлгі болып жүрген орыс тілі және әлемнің басқа да алдыңғы қатардағы тілдері, міне, осы бағытты ұстанып, дамып келеді.

Осыған орай, Халел Досмұхамедұлының: «Біздің қазақ-қырғыздың ішінде Аурапа тілдерін жақсы білетініміз аз, көбіміз білмейміз. Аурапа тілдері бізге орыс тілі арқылы жалғасады. Аурапа сөздерін алғанда түбін тексеріп, шамадан келгенше сөзді түпкі иесінің сөйлеуіне жақындатып алу керек. Сөз франсоздікі болса, франсоздың айтуына, немістікі болса, немістің айтуына жақындатып алу керек. Көпке дейін Аурапа мен біздің арамызға орыс тілі дәнекер болды. Орыстар Аурапа сөздерін өзінше өзгертіп алды. Мұны үнемі ұмытпасқа керек. Аурапа сөздерін орыс арқылы алғанда өте сақтық керек»— деген сөзінде үлкен мән жатыр [6,151].

Қорыта айтқанда, қай ұлттың болсын қалыптасып, шындалған тілдік жүйесіне жат тілдік материалдар табиғи емес жолмен еніп, сіңісіп кетуі – сирек құбылыс. Егер олар белгілі бір заманның саяси ықпалымен жасалған ереже-қағидалар негізінде тілге зорлықпен енетін болса, тілдің табиғи жүйесіне сәйкес келмейтіндігінен, бәрібір олардың бөтендігі әрқашан сезіліп тұрады. Керісінше, халық өз еркімен қабылдап, айтып-жазса, онда олардың бөгделігін арнайы үңіліп зерттеген маман адам болмаса, кез келген жан аңғара бермейді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Гумбольд В. Язык и философия культуры. –М.: Прогресс, 1996. –120 б.
- [2] Арын М. Бес анық (тәрбие туралы толғаулар). –Алматы: Арыс, 1996. –120 б.
- [3] Қоңыров Т. Тенеулер табиғаты. –Алматы: «Алаш» баспасы, 2005. –512 б.
- [4] Әлметова Ә.С. Қазақ тілі сабағында студенттердің сұхбаттық тілдесім мәдениеттерін қалыптастырудың ғылыми-әдістемелік негіздері: Пед. ғылым. докт. дисс. –Алматы, 2007. – 24 б.
- [5] Новиков Л.А. Искусство слова. –М., 1991. – 44 б.
- [6] Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы. –Алматы: Ана тілі, 1998. – 77 б.

МРНТИ 16.01.11

Б.Қ.Аққожина¹, Ж.Қ.Дәркенбаева²

^{1,2}Абылайхан атындағы Қазақ ХҚ және ӘТУ
Қазақ филологиясы кафедрасының аға оқытушылары,
Филология ғылымдарының кандидаттары

ҮШ ТІЛДЕ СӨЙЛЕУ – ЗАМАН ТАЛАБЫ

Аннотация. Мақалада үштұғырлы тіл идеясы қарастырылады. Үштұғырлы тіл идеясының мақсаты – үш тілді бірдей білу деңгейіне жету. Қазіргі жаһандану заманының талабына сай әр адам үш тілді білуі, үш тілде еркін сөйлей алуы қажет. Қазақстан халқы бәсекеге қабілетті ел қатарына қосылу жағдайында көптілділікке басты назар аударуда. Қазіргі таңда білімді, болашағына сеніммен қарайтын ұрпақты тәрбиелеу, әлемдегі экономикасы озық 30 елдің қатарына қосылу және көкжиегімізді кеңейту мақсаттарын жүзеге асыруда ағылшын тілін дүниежүзілік қолданыстағы тіл ретінде үйренудің, үш тілде еркін сөйлеудің ауадай қажеттілігі сезіліп келеді.

Тірек сөздер: үштұғырлы тіл саясаты, көптілділік, идея, жаһандану, ағылшын тілі, кірігу.

Б.К.Аққожина¹, Ж.Қ.Даркенбаева²

^{1,2}Казахский Университет Международных Отношений и Мировых Языков
имени Абылай Хана, старшие преподаватели кафедры казахской филологии,
кандидаты филологических наук

ИДЕЯ ТРИЕДИНСТВА ЯЗЫКОВ – ТРЕБОВАНИЕ ВРЕМЕНИ

Аннотация. В статье рассматривается идея триединства языков. Цель идеи трехязычия – достичь уровня владения тремя языками в одинаковой степени. В эпоху глобализации каждый человек должен знать и свободно говорить на трех языках. В условиях вхождения Казахстана в число конкурентноспособных стран большое внимание уделяется проблеме полиязычия. В настоящее время в реализации целей воспитания образованного, уверенного в своем будущем поколения, вхождения в число 30 стран с лучшей экономикой мира и расширения кругозора ощущается потребность в изучении английского языка как языка мирового общения, свободном владении тремя языками.

Ключевые слова: триединная языковая политика, многоязычие, идея, глобализация, английский язык, интеграция.

В.К.Аққошзина¹, Zh.K.Darkenbayeva²

^{1,2}KazUIR&WL named after Abylaikhan, Senior teachers of the Department
of Kazakh Philology, Candidates of Philological Sciences

THE IDEA OF THE TRINITY OF LANGUAGES IS THE REQUIREMENT OF TIME

Annotation. The article deals with the idea of the trinity of languages. The goal of the idea of trilingualism is to achieve the level of proficiency in three languages to the same extent. In the

era of globalization, everyone should know and speak three languages fluently. In the context of Kazakhstan's entry into the number of competitive countries, much attention is paid to the problem of multilingualism. Currently, in order to achieve the goals of educating a confident generation, becoming one of the 30 countries with the best economies in the world and expanding the horizons, there is a need to learn English as the language of world communication, to be fluent in three languages.

Keywords: triune language policy, multilingualism, idea, globalization, English, integration.

«Жеті жұрттың тілін біл, жеті түрлі ілім біл» – деген дана бабаларымыздың көрегенділігі бүгінгі заман талабы – көптілділікті, «үштұғырлы тіл» идеясын дөп басып көрсеткендей.

Елбасымыз үш тұғырлы тіл идеясына «Мемлекеттік тіл – біздің халқымыздың тілі, оны осында тұратын барша жұрт білуі шарт. Біз ағылшын тілін де білуіміз керек, өйткені ол – ғылым, инновация тілі. Сондай-ақ, біз орыс тілін де білуіміз қажет, оны біз меңгергенбіз, бұл тілде өзара түсінісе аламыз және орыс тілі – біздің үлкен көршіміздің тілі» – деп түсінік берген болатын [1].

Қазақстан бүкіл әлемге халқы үш тілді бірдей пайдаланатын жоғары білімді мемлекет ретінде танылуға талпыныс жасап отыр. Олар: қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлтаралық қарым-қатынас тілі және ағылшын тілі – жаһандық эконо-микаға кірігу тілі. Біз мемлекеттік тілді дамытып, орыс тілін қолдап, ағылшын тілін үйренуіміз қажет.

«Үштұғырлы тіл» идеясы өмірлік қажеттіліктен туындап отырғаны белгілі. Үш тілде еркін сөйлеп, жаза білетін халқы бар ел бәсекеге қабілетті мемлекетке айналары сөзсіз.

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев «Қазіргі заманғы қазақстандық үшін үш тілді білу – әркімнің дербес табыстылығының міндетті шарты. Сондықтан 2020 жылға қарай ағылшын тілін білетін тұрғындар саны кемінде 20 пайызды құрауы тиіс» екендігін баса айтып өткен болса [1], шетел тілін оқып үйренемін деушілердің саны да күннен-күнге көбейіп келеді. Сонымен қатар бұл, шетел тілінің еліміздің оқу жүйесінде айрықша мәртебеге ие болғандығын айқындайды. Ағылшын тілін мектеп қабырғасынан бастап жоғары оқу орындарында оқыту жаңа әдістемелердің қажеттілігін тудырады.

Көптілді меңгеру – мемлекетіміздің халықаралық байланыстарын дамытуға мүмкіндік беретін тұлғаралық және мәдени қарым-қатынастардың аса маңызды құралы. Еліміздің басқа мемлекеттермен қарым-қатынасы артып отырған шақта көптілді еркін меңгерген, келешекте білімін түрлі саладағы қарым-қатынас жағдайында пайдалана алатын адамды мектеп қабырғасынан оқытып шығару – басты міндет.

Қазақстанның тәуелсіз елге айналып, әлемдік өркениеттің даму жолына түсуі көптілді жетік меңгеруді талап етеді. Осыған орай, білім беру жүйесінде мұғалімдерге қойылатын талаптардың бірі – өмірден өз орнын тандай алатын, өзара қарым-қатынаста өзін еркін ұстап, кез келген ортаға тез бейімделе алатын, белгілі бір ғылым саласынан білімі мен біліктілігін көрсететін, өз ойы мен пікірін айта білетін полимәдениетті жеке тұлға қалыптастырып, бәсекеге қабілетті ұрпақ тәрбиелеу. Бұл шетел тілі пән мұғалімдеріне ғана емес, қазақ, орыс тілдері мамандарына да үлкен жауапкершілік жүктеп отыр.

Осы орайда, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің оқытушылары білім мен тәрбие беру үрдісінде «үштұғырлы тіл» саясатын басшылыққа ала отырып, болашақта үш тілде сапалы дәріс беретін бір типті білім беру жүйесін құру ісіне кірісіп те кетті. Университет оқытушылары үш тілде де әр студенттің еркін сөйлеп, бір-бірін түсіне білуі мен әлем елдеріндегі озық білімді меңгере білу жолында ізденіп, шығармашылықпен жұмыс атқарылуға. Заманауи әдіс-тәсілдер негізінде үш тілді үйретуге өз үлестерін қосып, бағдарламалар әзірлеу үстінде.

Қазіргі заман талабына сай мұғалім үлкен дайындықпен, жаңаша әдіс-тәсілдермен, түрлі тапсырмалармен сабақты түрлендіріп отыруы қажет. Болашақ ұрпақтың дамуы

ұстаздардың белсенділігіне, білім деңгейіне, шығармашылық іс-әрекетіне байланысты болмақ.

Шет тілін меңгеріп алған 85 жастағы академик Төрөгелді Шарманов үштұғырлы тіл саясаты туралы: «Оқу – білім бұлағы, білім – өмір шырағы» дегендей, қазіргі заманда оқшау тұрған аралдағыдай күн кешу мүмкін емес. Қазіргі жаһандану мен инновациялар заманында барша елге ортақ болып, дүниежүзілік тіл болып отырған – ағылшын тілі екендігін мойындауымыз қажет. Бүгіннен озық шығып қана ертеңгі күнге ілесуге болады. Сондықтан, ғылым тілі – ағылшын тілі болғандықтан, білім мен ғылымның әлемдік озық тәжірибесін игеру үшін біз ағылшын тілін жедел түрде үйрене білгеніміз жөн» – деп тұжырым жасайды [2].

Ең алдымен, қазақ тілі – ана тілі, мемлекеттік тіл, елаумағындағы басқа ұлт өкілдерімен қарым-қатынас тілі, БАҚ арқылы ақпарат алу тілі, орыс және ағылшын тілдерін үйрену үшін базалық тіл; *орыс тілі* – ресми қағынаста мемлекеттік тілмен қоса қолданылатын тіл (нормативтік бекітіліген функция), қазақ тілімен бірге Қазақстандағы ең көпсанды диаспора және басқа ұлт өкілдерімен қарым-қатынас тілі, қазақ тілімен бірге БАҚ арқылы ақпарат алу тілі, көп жағдайда ағылшын тілін үйрену үшін аралық тіл болып табылады; *ағылшын тілі* – жаңа ақпараттық, инженерлік-компьютерлік технологиялар тілі, әлемдік қарым-қатынас тілі, кейбір мамандық бойынша білім алу тілі, жастар арасында беделді тілге, БАҚ, әсіресе Интернет арқылы ақпарат алу тіліне айналып келеді [3].

Осымен байланысты ғалымдарымыз шет тілін оқытуда жас ерекшелігін ескеру қажеттігін басты назарда ұстап, ең басты мәселе ретінде қарастырып отыр. Төмендегі авторлардың еңбектеріне сүйене отырып, шет тілін оқытуды 10-11 жастан ерте бастамау керек деген тұжырым жасалды.

Л.Выгодский: «Процессы овладения родным и неродным языками разделяет в первую очередь элемент осознанности и преднамеренности, характерный для овладения вторым языком и отсутствующий при овладении родным языком» [4].

Ж.Пиаже: «...в младшем подростковом возрасте (10-11 лет) этническая идентичность формируется в полном объеме» [5].

Й.Л.Вайсбергер: «В силу действия закона родного языка и важности формирования родной картины мира до начала овладения чужой целесообразно начинать преподавание иностранных языков только с 11 или 12» [6].

З.Ахметжанова: «Наблюдаемый в настоящее время перекоп в обучении иностранным языкам, когда ребенка начинают учить английскому языку чуть ли не с детского сада, а во многих школах с 1-2 класса, мы считаем опасным явлением. Уже сейчас родители бьют тревогу по поводу того, что на 2-3 году обучения дети стараются больше говорить на английском, чем на родном языке» [7].

«Егер жасөспірім, балдырған дүниені, болмыстың заңдылықтарын, сандар әлемін, әлемдік тарихты, жалпы жаратылыстану туралы алғашқы білімдерді өз ұлтының ғасырлар бойы жинақтаған білімдері негізінде, өз ана тілінде емес, өзге тілде танып-білетін болса, онда оның санасында ана тілінің осы білімдерді жеткізуге дәрменсіздігі туралы жаңсақ пікір берік орнығатыны анық. Сонымен бірге ана тіліне де нұқсан келеді. Себебі осы тілдің құралдары арқылы жаратылыстану салаларындағы ойдың даму желісін көрсете алатын, оны дамытып, түрлендіріп, сол арқылы ана тілін де байытатын тілдік тұлғалар саны кемиді, сан жоқ жерде сапа да ойсырайтыны белгілі болса, бұндай білім беру қазақ тілі үшін де, қазақ тілді қауым-дастық үшін де нұқсанды екені анық», – деп тұжырымдайды [3].

Жеті жасқа енді толған балаға ең алдымен өзінің ана тілін дұрыс меңгерту абзал. Содан кейін ғана екінші, үшінші тілді үйретуге көшкен жөн. Үш тілді қа-тар үйретуді бала өз ана тілін жетік меңгергеннен кейін ғана бастау қажет деп ойлаймыз. Үш тілділікке бірінші сыныптан бастап көшу – баланы шатастырып қана қоймайды, оның миында дұрыс

білім қалыптаспайды, бір сөйлемде үш тілдің сөзін қосып, қойыртпақтатып, өзінің ойын анық жеткізе алмай қиналады, сөздік қорына, тіл байлығына нұқсан келеді. Оның басын қатырып, қинағаннан еш нәрсе ұтпаймыз. «Басты ниет – ұлт тілін ұрпаққа білдіруде дамыған елдердің үлгісін пайдалана отырып, өрістету. Ізденіссіз көшіре салу ойда жоқ. Зерттеп, зердеден өткізіп барып, мемлекеттік тілдің мәртебесін арттыру. «Мәңгілік елдің» мәңгілік тіліне айналдыру» – деген болатын Білім және ғылым министрі Ерлан Сағадиев [8]. Олай болса, барды бағалап, әр іске сабырлықпен келген жөн. Өйткені бала – біздің болашағымыз болса, ана тіліміз – айбынымыз, ал үш тілділік қазақ тілінің де мәртебесін іс жүзінде арттыра түсері анық.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Президенттің Қазақстан халқына Жолдауы. –Астана, 2010. Білім – өмір шырағы //Егемен Қазақстан. №5(10), 2016 ж. 6-б.

[2] <http://www.automan.kz /54956-v-rk-budet-razrabotana-strategija-razvitija. html>; [электронный ресурс]. (жүгіну уақыты: 25.05.2016).

[3] Выготский Л. С. Избранные психологические исследования. –М., 1956. –486 с.

[4] Пиаже Ж. Избранные труды. Психология интеллекта. Генезис числа у ребенка. Логика и психология. –М.: Просвещение, 1964. –659 с.

[5] Радченко А.О. Язык как мирозидение. Лингвофилософская концепция неогумбольдианства. –М.: КомКнига, 2006. –312 с.

[6] Ахметжанова З.К. К вопросу о трехязычии // Қазақ тілінің тарихы мен түркітану мәселелері. –Алматы, 2011. –296 с.

[7] Елдік істің ұйытқысы – береке-бірлік //Егемен Қазақстан. №5(10), 2016 жыл, 16 наурыз, 6-б.

Б.Ж.Исахан¹, Т.Қ.Зайсанбаев²

¹Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ,
филология ғылымдарының кандидаты, доцент

²С.Ж.Асфендияров атындағы ҚазҰМУ,
филология ғылымдарының кандидаты, доцент

ТӨЛ ӘЛІПБИ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ҰЛТТЫҚ ҰСТАНЫМДАРЫ

Аннотация. Қазір елімізде латын әліпбиіне көшу мақсатында зерттеулер жүргізіліп, дайындық жұмыстары қолға алынып жатыр. Соның бірі – қолданыста болып келе жатқан өзгетілдік сөздерді жаңа әліпбимен таңбалау мәселесі. Осы мақалада авторлар қазақ тілі дыбыстық жүйесіне қағысты негізгі заңдылықтарды атап көрсетеді және сол заңдылықтарды басшылыққа ала отырып, өзгетілдік сөздерді тіліміздің латын жазуына негізделетін болашақ әліпбиімен қалай жазуға болатыны жөніндегі өздерінің ой-пікірлерін ұсынады.

Тірек сөздер: Ұлттық тіл, ерекшелік, заңдылық, емле ережелері, дауыссыз дыбыстар, дыбыс тіркесімдері.

Б.Ж.Исахан¹, Т.Қ.Зайсанбаев²

¹ҚазУМОиМЯ имени Абылай хана,
кандидат филологических наук, доцент

²ҚазНМУ им. С. Д. Асфендиярова, кандидат
филологических наук, доцент

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ПРИНЦИПЫ ФОРМИРОВАНИЯ ОРИГИНАЛЬНОГО АЛФАВИТА

Аннотация. Сейчас в стране ведутся исследования по переходу на латиницу, проводится подготовительная работа. Одна из тем исследований - проблема маркировки новым алфавитом используемых иностранных слов. В данной статье авторы подчеркивают основные закономерности, касающиеся звуковой системы казахского языка, и, руководствуясь этими закономерностями, представляют свое видение того, как писать иностранные слова будущим алфавитом, основанном на латинской графике.

Ключевые слова: национальный язык, особенность, закономерность, правила правописания, согласные звуки, звукосочетания.

B.Zh.Isakhan¹, T.K.Zaisanbayev²

¹KazUIR&WL, Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor

²KazNMU named after S. D. Asfendiyarov, Candidate of
Philological Sciences, Associate Professor

NATIONAL PRINCIPLES FOR THE FORMATION OF THE ORIGINAL ALPHABET

Annotation. Currently, research is conducted in the country on the transition to the Latin script, and preparatory work is being carried out. One of the research topics is the problem of marking the used foreign words with the new alphabet. In this article, the authors emphasize the main patterns concerning the sound system of the Kazakh language, and, guided by these patterns, present their vision of how to write foreign words in the future alphabet based on Latin graphics.

Keywords: national language, peculiarity, regularity, spelling rules, consonant sounds, sound combinations.

Ұлттық тілді өзге тілдерден ерекшелейтін басты белгілердің бірі әрі бірегейі – дыбыстық жүйесі. Ол ұзақ дамуды өткеріп, басқа тілдерден бөлектеніп, өзінше болып қалыптасады да, ондағы дыбыстардың өзіндік тіркесуінен ұлттық тілдің өзіне ғана тән сөздік құрамының барлық сөзі жасалады. Сондықтан да қандай тілдің болсын, әбден қалыптасып, шындалған дыбыстық жүйесіне жат дыбыстар өз бетімен жеке-дара ене алмайды. Ене қалса, сіңісіп кетуі – өте сирек құбылыс (мысалы, қазақ тіліне араб тілінен енген «ә») дыбысы). Олар тек бөтен сөздер арқылы ғана сол сөздердің иесі қалай айтып-жазса, сол қалпында екінші тілде де солай болуы талап етілген жағдайда ғана орныға алады. Ол үшін, ең әуелі, басқыншы тіл (ұлт) өз сөздерін бұлжытпай айтуды міндеттеп, солардың құрамындағы өз дыбыстарын екінші тілдің дыбыстық жүйесіне телиді. Қазақ тіліне бағытталған бұндай басқыншылық, қитұрқы саясат орыс тілі тарапынан болды және күні бүгінге дейін жалғасып келеді.

Ұлттық тілді тұтынушылар арасынан «неге бөтен сөздерді бұлжытпай айтуымыз керек?» деген күдік-күмән, наразылық туындап кетпеуі үшін латын, грек, ағылшын, француз т.б. тілдерден орысшаланып алынған, яғни орыс тілінің дыбыстық (фонетика), құрылымдық (грамматика) заңдылығына негізделініп айтылып-жазылатын кірме сөздерін «біз оларды өзгертіп алғанбыз, өйткені олар «халықаралық терминдер» деп бізді арбап сендірді.

Пайымдап қарасақ, «халықаралық термин» деген ұғым посткеңестік елдерден басқа бірде-бір елде (тілде) жоқ екеніне көз жеткіземіз. Орыстандыру саясатына уланған біздің солай деп ойлап жүрген сөздеріміздің баршасы – бізге кезінде араб-парсы тілінен қазақшаланып енген «*ғылым, ғалым, білім, ілім, ұстаз, мұғалім, шәкірт, кітап, дәптер*» т.б. сөздер секілді орыс тіліне де латын-грек тілінен орысшаланып сіңген, қазір нағыз орыстікі болып кеткен сөздер екен.

Рас, орыс тілінің сөздік құрамындағы кейбір сөздер латын-гректік түбірге 100 пайыздай сәйкес келіп қалағын кездері болады, алайда бұл – орыс тілі еуропалық тілдердің барлық сөзін еш өзгеріссіз алған дегенді білдірмейді. Орыс тілі үнді-еуропа (флективті) тілдері тобына жататын болған соң, дыбыстық жүйесі мен тілдік құрылымы оларға қазақ тілінен гөрі бір табан жақын. Сондықтан да кейбір сөздердің грек-латынша дыбысталуы орыс тілінің табиғатына толық сәйкес келіп, еш өзгертілмей алынған.

Егер жат жұрттық сөздер белгілі бір заманның саяси ықпалымен жасалған ереже-қағидалар негізінде тілге зорлықпен енетін болса, тілдің табиғи жүйесіне сәйкес келмейтіндігінен, бәрібір, бөтендігі әрқашан сезіліп тұрады. Керісінше, халық араб-парсы сөздерін қабылдағандай, айтып-жазса (*ағылшын, орыс, неміс, кәріс, жапын, шешен* т.б.) онда олардың бөгделігін арнайы үңіліп зерттеген маман адам (лингвист) болмаса, кез келген жан аңғара бермейді.

Ал қазіргі сөздік құрамымызға XX ғасырдың екінші ширегінен (1938 ж.) бастап орыс тілінен және осы тіл арқылы басқа да шетел тілдерінен «халықаралық термин сөздер»

деген жалған желеумен орысшаланып, тіліміздің табиғи заңдылықтарына бағынбай, түр-тұлғасын еш өзгертпей сан мындаған сөз енді. Оларды нағыз қазаққа айту да, жазу да қиын. Сол «термин сөздер» үнемі түбір қалпында қолданылмайтыны да, оларға әртүрлі қосымшалар жалғауға тура келетіні де баршаға белгілі.

Әдетте қазақ тіліне жанашырлардың арасында жат тілдік дыбыстары бар сөздер ғана тілдің табиғи бітім-болмысын бүлдіреді деген түсінік бар. Шынында да, олардың ойраны бірден көзге шалынады. Ал жат тілдік сөздер құрамындағы қазақ тіліне де тән дыбыстардың өзгеше, мәселен, орысша тіркесуінің тіл бұзарлық әлеуеті (потенциялы) жат тілдік дыбыстардан да ерекше күшті. Айталық, жіңішкелік белгісіне, сондай-ақ екі дауыссыз дыбысқа аяқталған орыс сөздеріне қосымша әртүрлі жалғанып жүр. Себебі қазақ тілінде сөз басында да, сөз аяғында да екі дауыссыз, әсіресе екі қатаң дауыссыз қатар айтылмайды, сондай-ақ бір дыбыс түбір сөз құрамында қатарынан екі рет айтылмайды. Демек, «Сарыарқа», «қалааралық», «махаббат», «ләззат» т.б. сөздердің жазылуы қате.

Егер өзге тілдік сөздер «ст», «зд», «дж», «кс», «зм», «рс» т.б. дыбыс тіркесімімен аяқталса, қазақ тілінде олардың арасына «ь», «і» қысаң дауысты дыбыстары қосылып айтылады. Мысалы: *миннистір, коледіж, кодекіс, экстремизім, қурыс* т.б.

Міне, қазақ тілінің осы сияқты т.б. заңдылықтары, тіпті Халел (Қалел. авт.) Досмұхамедұлы «Сингармонизм түрік (түркі. авт.) тілінің айрықша өзіне біткен қасиеті» [1, 82] деп ұлықтаған тіліміздің буын үндестік заңы ескерілмей дайындалған емле (орфография) ережелеріміз оның жазба тілін ғана емес, тірі (ауызша) тілінің өзін де табиғатынан алшақтатып барады. Сол себептен қазақ тіліне өзге тілдік дыбыс тіркесімдерімен енген сөздерді әркім өзінше дыбыстап, өздері дұрыс-ау деп ойлаған қосымшаларды жалғап жүр. Оған қазіргі жазба тіліміздің материалдарынан көптеген мысал келтіруге болады.

Орыс тілі әліпбиі және оның тілімізге өзгеріссіз енген сөздерін жазу ережелерінің ықпалынан болар, қазақ тілінің төл сөздерін айтып-жазуда да кінарағты жақ-тар баршылық. Мәселен, қазақ тілі дауыссыз дыбыстары және олардың сөз құрамындағы өзге дыбыстармен тіркесімі біраз мәселені қайта қарауды қажет етеді. Қазақ тілінің кейбір дауыссыз дыбыстары сөздің барлық орнында (позициясында) келе беретін болса, енді біреулері сөз басында айтылмайды. Сондай-ақ «з», «ж» дыбыстарынан басқа ұяң дауыссыздар сөз соңында қолданылмайды. Оның өзінде «ж» дыбысымен бар-жоғы «тәж» және «бәж (бәж салығы)» деген екі сөз ғана аяқталады. Енді бұған өз ереже-қағида-дасымен қазақ тіліне еш өзгеріссіз енген сөздердің айтылым-жазылым мәселелерін қоссақ, онда оның өз табиғатынан біртіндеп алшақтап бара жатқанын анық аңғарамыз.

Қазақ тілі жазуында (графикасында) үнемділік заңын сақтаймыз деп тағы бір өрескел қателікке жол бердік. Нәтижесінде «м» мен «н» үнді дауыссыздары секілді «р», «й», «у», «т» үнді дауыссыздарын да сөз басында жазатын әрі айтатын болдық. Бұл дауыссыздардан сөз басталмайды, сондай-ақ қос дауыссыздан басталатын және қос дауыссызға аяқталатын шет тілдік сөздердің жазылуы қазақ тілі заңдылығы бойынша өзгеше. Өйткені әр тілдің өзіне тән дыбыстары, олардың тіркесуі, сондай-ақ олардың сөз басында, сөз ортасында, сөз аяғында келуі тәрізді заңдылықтары бар.

Қазақ тілінде сөз соңында «йт», «нт», «рт», «лт» (айт, жент, құрт, кілт, т.б.) сияқты үнді және қатаң дауыссыздар тіркесімі болмаса, басқаша тіркесіммен айтылмайды, демек жазылуы да мүмкін емес. Ал сөз ішінде үнді дауыссыздар өздерінен кейін келетін дауыссыздардың барлығымен тіркесе береді, солай болғанымен, біздің ойымызша, «қм», «рм», «сл», «мл», «см», «др», «хн», «қр» дыбыс тіркесімдерімен жазылып жүрген кейбір «кірме» сөздердің (*рақмет, құрмет*, мемлекет, ислам, медресе, сахна, мақрұм, ресми, емле) ара-жігіне, тіліміздің өзіндік табиғи бітім-болмысын сақтау мақсатында ешқандай жазу үнемділігін ескермей-ақ, «ы/і» қысаң дауысты дыбыстарын жазып-айтуымыз қажет сияқты.

Қазақ тілі жалғамалы (агглютинативті) тіл болғандықтан, оған өзге тілден (орыс тілінен) енген сөздердің соңындағы қосарлы дауыссыздарға баса назар аударған жөн. Бұл

жерде екі дауыссыз дыбысқа аяқталған сөздердің қазақ тілінде дыбысталуында жүзеге асағын эпитеза, эпентеза, диэреза заңдылықтарын ескеру қажет.

Протеза бойынша дыбыс сөздің алдынан қосылса [2,260], эпитеза бойынша дыбыс сөздің соңынан қосылады. Сөз соңы екі дауыссыз дыбысқа аяқталған сөздердің соңына дауысты дыбыс қосып айтуды тіл білімінде эпитеза деп атайды [3, 404]. Мысалы, өзбек тілінде орыс тілінен енген *киоск, танк, пропуск, диск* деген сөздер *киоска, танка, пропуска, диска* түрінде айтылады және жазылады. Ал қазақ тілінде бұл сөздердің жазылуы орысша түрінде сақталғанмен, олар айтылуда *киоскі, таңкі, пропускі, дискі* түрінде айтылып, оларға қосымшалар дауыссыздан басталып жалғанады. Мысалы, *киоскіден, таңкіге, пропускіні, дискіні*. Бұл жерде өзбек тіліндегі «а» әрпі «ә» болып оқылатынын және қазақ тіліндегі сияқты «к», «г» дыбыстары оларда да жуан дауыстылармен тіркесе алмайтынын ескеру қажет. Демек, оларда «*киоск*» сияқты сөздердің айтылуы [кйӱскә] болады.

Сөз аяғындағы қос дауыссыздардың жазылуына бірдей қарауға болмайтыны сияқты екі қатаң дауыссыздан басталатын жат тілдік сөздерді жазуда да ескеретін тағы бір үлкен мәселе бар. Мәселен, қатаннан кейін үнді келетін *президент, прокурор, пленум* сияқты сөздерде «п» дыбысынан кейін «ы», «і» қыстырма дыбыстарын қоспай-ақ, үнемдеп жазуға болатын болса (өйткені орысша дыбыс тіркесімін сақтап жазсақ та, нағыз қазақ «ы/і» дауыстыларын қоспай бәрібір айта алмайды), *стратегия, скат, стикер, сцена* сияқты екі қатаннан басталған сөздерде міндетті түрде протеза құбылысы ескерілуі қажет, себебі екі қатаң дауыссызды сөз басында айтуға қазақ тілінің дыбыс жасау (артикуляциялық) мүмкіндігі жоқ. Әлбетте, біртіндеп орысқа айналып бара жатқан «сәбіременій» қазақтың оған тілі келеді.

Латын әліпбиіне ауысу туралы қазіргі жазылып жатқан ғылыми мақалаларға, еңбектерге шолу жасау барысында байқағанымыз – көптеген тілші ғалымдар әліпбиге «в», «ф», «х» дыбыстарын да, тіпті қазақ тілінің үнді дауыссыз «у», «й» дыбыстарын орыс тіліндегідей дауысты дыбыс деп те енгізуді қалайды екен. Бұл, енді, орыс тілінің шылауына еріп жүре берейік, сөйтіп, өз тіліміздің өзіндік ерекшелігін біртіндеп жоғалтайық дегендікпен бірдей екені сөзсіз.

Біздің ойымызша, қазақтың латын қарпіне негізделетін болашақ әліпбиіне осы дыбыстарды кіргізбей қойсақ та, қазақ жазуы үшін үлкен жеңіс болмақ. Алайда «в», «ф», «х» дыбыстарын қазақтың төл дыбыстарына алмастыру мәселесіне қазақ тіл білімінің кейбір мамандарының өзі қарсы шығып жүр. Олардың ойынша, орыс тілінен, орыс тілі арқылы орысшаланып еуропалық тілдерден, сондай-ақ араб-парсы тілдерінен кезінде жазба тіл (шағатай) арқылы енген сөздерде жазылатын «в», «ф», «х» дыбыстары «тілімізді байытқан, соның арқасында терминдеріміз бірізділікке түсіп, жаңа дыбыс тіркесімдер пайда болған» екен!

Осы дыбыстар қазақ сөзінің жеке сөз (лексикалық) ретіндегі мағынасына еш әсері жоқ артық дыбыстар екені айқын болса да («х», «ф») дыбыстарынан басталатын он шақты жасанды сөздер бар, егер олар қазақ тіліне тән болса, қазақ сөзінің барлық орнында қолданылуы керек), олардың сөздік құрамымызды шұбарлағаннан басқа, тіліміздің дамуына еш ықпалы жоқ екенін түсіндіре қоюдың өзі де өте қиын. Бұл мәселені біз талай мақаламызда біршама таратып айтқан болатынбыз. Дегенмен қазақ тілін топан судай қаптаған жат сөздердің тасқынынан қорғап қалып, кейінгі ұрпаққа таза қалпында жеткізу үшін әліпбиімізге зорлықпен енгізілген бөтен дыбыстардан құтылуымыз қажет-ақ. Алайда бұл жерде осындай жат дыбыстарды қазақша дыбыстағанда оларға қайсысына қазақ тілінің қай дыбысы сәйкес келеді деген мәселені анықтап алу қажет.

Басқа тілден табиғи жолмен енген сөздер өзі кірген тілдің заңдылығына бағынып, әуелде, яғни әдеби түрі қалыптасқанша әртүрлі нұсқада айтылады. Бұл – ұлттық тілдердің баршасына тән даму заңдылығы. Мысалы, араб тілінен енген көптеген сөз айтылу барысында ғана емес, тіпті біраз уақыт жазба әдебиеттеріміздің өзінде де бірнеше нұсқада

қолданылып келді. Бұған қазақ тіліне араб тілінен енген сөздерді арнайы зерттеп, үлкен еңбек жазған Н.Ондасыновтың мына бір сөзі дәлел: «Біз қазақ тілінде кең өріс алған 400-ден астам араб сөздерінің қазақша жазылу түрлерін анықтап шықтық. Олардың шұбарлығы соншалық, оның себебін ашуға кісі ақылы жетер емес. Оған жүздеген мысалдар келтіруге болады. Оқылған әдебиеттерде: тасбих сөзінің – 20, ижтиһаттың – 12, ілтипаттың – 8, ғибраттың – 7, әрекеттің – 6, қауіптің – 5, ұжданның – 4 варианты кездесті. Әрқайсымыз күніне жүз рет айтатын «рақметтің» («ырақымет») делініп, ауызекі айтылуы өз алдына баспада: рақмет, рақымет, рахмат, рахмет, рахымет сияқты 5 түріне кездестік. Бұл жағдай тіліміздің берекетін қашырып келе жатқаны сөзсіз» [4, 4].

Араб, парсы сөздері тілімізге, негізінен, ауызекі сөйлеу тілі арқылы енгендіктен, олар белгілі бір аймақтағы сөйлеу тілі ерекшелігіне сәйкес әртүрлі нұсқалар құрған. «Олар көбінесе ислам ертерек тараған, бізден гөрі мешіт-медреселері көбірек болған отырықты көршілес елдер бір жағынан Орта Азия, екінші жағынан тағар және башқұрт тілдері арқылы келген» [4, 3].

Араб-парсы сөздері еліміздің оңтүстік өңірінде көбірек қолданылатыны да сондықтан және осы тілдерден енген сөздер оңтүстік өңірлерде жіңішке нұсқасымен айтылса, солтүстікте жуан нұсқамен айтылады. Мысалы, *қазір, қазыр*. Ал әдеби нұсқа деп жазып жүрген *қазір* сөзіміз не оңтүстікке, не солтүстікке іштарпаймыз деп жасанды түрде, қазақ тілінің заңдылығына қайшы жасалған нұсқасы. *Қазір, қане, қате, кітап, мұғалім сияқты* т.б. көптеген сөзді әдеби нұсқа етіп алғанда, қандай қағидағты басшылыққа алғанымызды түсіндіру қиын. Мөлшері, қазақ тіліндегі буын үндестігі (сингармонизм) заңын біртіндеп жою мақсаты көзделген сияқты.

Қазақ тіліне тән емес «х» дыбысы күштеп ендірілгені тәрізді «ф» дыбысын да қазақ тіліне телудің нәтижесінде *Фатима, Фарид, Фазыл* сияқты т.б. кісі аттары пайда болды. Бірақ «ф» дыбысы арқылы осындай жасанды жалқы есімдер пайда болғаны болмаса, тілімізді бұл дыбыстан жасалған сөздер байытып жіберді деуге негіз жоқ.

«Қазақ тілінде орыс тілінің үлгісіндегі тіс-ерін жуысынқы «ф» дауыссызы жоқ. Сондықтан да «фабрика, физика, футбол» т.б. сөздердің қазақы айтылымы «пәбири-ке, пизика, путбол» болып жүр. Тіптен, орыс тілінен енген сөздердің құрамындағы «ф» дауыссызын сол орыс тілінің үлгісінде айтуға тырысқанның өзінде де, ол жуысынқы тіс-еріндік болып шықпай, ерін-еріндік ^hW (немес ^oП) болып айтылады (мұндағы ^h, ^o дәйекшелері қатаң, еріндік дегенді білдіреді)» [5, 80-81].

Араб тілінен енген *фасиқ, фаида, фатуа* сөздерінің қазақ тілінде *пасық, пайда, патуа* [6, 62-64] болып айтылуы қазақ тілінің бұл дыбысты өзіне қабылдай алмағанын көрсетеді. Яғни «ф» дыбысы арқылы келетін сөздер қазақ тілінде, негізінен, «п» дыбысына, кейде «б» дыбысына алмасқанын көреміз.

Қалай дегенмен, қазақ және орыс тіліндегі дауысты-дауыссыз дыбыстардың сапалық, сандық жағында да, олардың бір-бірімен тіркесуінде де үлкен айырмашылықтар бар. Бұл мәселе қазақтың болашақ латынша әліпбиін құрастыруда және сол бойынша емле ережелерін дайындауда қатаң ескерілуі керек.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Досмұхамедұлы Х. Аламан. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 33 б.
 [2] Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Санат, 1993. – 222 б.
 [3] Қалиев Ф. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 65 б.
 [4] Ондасынов Н.Д. Арабша-қазақша сөздік. – Алматы: Мектеп, 1989. – I т. – 56 б.
 [5] Жүнісбек Ә. Қазақ фонетикасы. – Алматы: Арыс, 2009. – 34 б.
 [6] Ондасынов Н.Д. Арабша-қазақша сөздік. – Алматы: Мектеп, 1989. – II т. – 202 б.

МРНТИ 16.21.51

Ж.Наурызқанқызы

Орталық ұлттар университеті қазақ тіл-әдебиеті факультетінің магистранты Бейжің қаласы, ҚХР

«НЕСТОРИАН ДІНІ» ЖАЗБАСЫНЫҢ ТІЛІН ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІМЕН САЛЫСТЫРА БАЯНДАУ

Аннотация. Мақалаға қатысты зерттеу материалдары негізінде несториан дінінің тарихына қысқаша түсінік жасап, «несториан діні» жазбасының лексикасын қазіргі қазақ тілінің лексикасымен салыстырып, айқын ерекшеліктер баяндалады. Мәтіннен қазіргі қазақ тілінде әлі де өзгеріссіз сақталған сөздерді тауып, оның санын айқындайды. Дыбысталуында аздап парық болғанымен беретін мағынасы әлі де қалпын сақтаған сөздер тіркеледі. Үшінші кезеңде сөздер қазіргі қазақ тілінің жеті негізгі сөз табы бойынша таптастырылады. Төртінші кезеңде сөздер мазмұнына қарай жіктеледі. Соңында бұрынғы берген мағынасы мен қазіргі қазақ тіліндегі беретін мағынасында парық сақталған сөздер мәтіннен мысал алынып түсіндіріледі.

Тірек сөздер: несториан діні, лексика, көне ұйғыр тілі, қазіргі қазақ тілі.

Ж.Наурызқанқызы

магистрант факультета Казахского языка и литературы
Центрального университета наций
Пекин, КНР

СОПОСТАВЛЕНИЕ ЯЗЫКА ПИСЬМЕННОГО ПАМЯТНИКА «НЕСТОРИАНСКАЯ РЕЛИГИЯ» С ЛЕКСИЧЕСКИМИ ОСОБЕННОСТЯМИ СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. На основе материалов исследования, в статье дается краткое объяснение истории несторианской религии, сопоставляется лексика письменного памятника «Несторианская религия» с лексикой современного казахского языка, излагаются очевидные различия. В тексте находят слова, которые до сих пор остаются неизменными в современном казахском языке и определяют их количество. Фиксируются слова, которые, несмотря на небольшую разницу, все же сохранили свое значение. На третьем этапе слова раскладываются по семи частям речи современного казахского языка. На четвертом этапе слова классифицируются по содержанию. Наконец, слова, сохранившие свое значение в прошлом и в современном казахском языке, поясняются примерами из текста.

Ключевые слова: несторианство, лексика, староуйгурский язык, современный казахский язык.

Zh.Nauryzkankyzy

Graduate student of the Faculty of Kazakh Language and Literature
of the Central University of Nations
Beijing, China

**COMPARISON OF THE LANGUAGE OF THE WRITTEN MONUMENT
«NESTORIAN RELIGION» WITH THE LEXICAL FEATURES OF THE
MODERN KAZAKH LANGUAGE**

Annotation. On the basis of the research materials, the article provides a brief explanation of the history of the Nestorian religion, compares the vocabulary of the written monument «Nestorian religion» with the vocabulary of the modern Kazakh language, and outlines the obvious differences. In the text, the words are found that still remain unchanged in the modern Kazakh language, and their number is determined. Words are recorded that, despite the small difference, still retain their meaning. At the third stage, the words are decomposed into seven parts of the speech of the modern Kazakh language. In the fourth stage, words are classified by content. Finally, the words that have retained their meaning in the past and in the modern Kazakh language are explained by examples from the text.

Keywords: Nestorianism, vocabulary, Old Uighur language, modern Kazakh language.

Орта Азияны мекен еткен халықтар шаман, зороастризм (отқа табыну), несториан, еврей, мани, будда, ислам діндерін ұстанған. Будда діні түркілерге ислам дінінен бұрын тараған. Тіпті шаман дінімен де араласып келген. Қазіргі кезде будда дінінің қалдығы болмағанмен, несториан дінінің қалдығы бар. Жетісу өңірінен табылған бірқатар ескерткіштер табылған. Жүңго еліндегі монғұл жерінен шамамен XIII ғасырдың ескерткіштері табылған ескерткіштерді бірқатар зерттеушілер монғолдардың уаң хұн деп аталатын тайпасының тіліне жатқызады, тілі – түрік тілі. Қазақстанда табылғаны көне сырған жазуымен жазылған, оның тілі де – түрік тілі. Бірқатары көне ұйғыр жазуымен жазылған. Гуандұңның Чуанжоу (泉州) қаласынан да көптеген ескерткіш табылды. Несториан дінінің Жүңгодағы ең алғашқы ғибадатханасы да осы Чуанжоу қаласында болған. Тұрпан жерінен де бірқатар несториан ескерткіштері табылды. Онда орта ғасырдағы парсы тілімен жазылғандары да, манихей жазуымен жазылғандары да бар.

Мақаламызда бүгінде Берлинде сақталған, Тұрпан жерінен табылған көне ұйғыр тілімен жазылған нұсқасы туралы сөз етпекпіз. Оны алғаш рет 1908 жылы Muller жариялаған. Сондай-ақ 1926 жылы жарияланған W.Bangтың еңбегі мен 1951 жылы жарияланған Маловтың еңбегі де негізге алынды.

Ескерткіште қазақ тілінде қазіргі дейін өзгеріссіз сақталған сөздер кездеседі. Мәтіндегі 320-дай сөздің ішінде тұлғалық, мағыналық, қолданылатын орны жағынан бүгінгі таңда да елеулі өзгеріске түспеген 22 сөз бар. Мысалы:

қазіргі қазақ тілінде:	көне ұйғыр тілінде:
barip	barip
qutınga	qutınga
ol	ol
xan	xan
olar	olar
bardi	bardi
turdi	turdi
kirdi	kirdi
öz	öz
ačti	ačti
tängri	tängri
algay	algay
otačï	otačï
siz	szi

bir	bir
kök	kok
bilip	bilip
ot	ot
biz	biz
boldi	boldi
qaçan	qaçan

Сондай-ақ уақыт өтуіне байланысты дыбыстық жағынан қандай да бір өзгеріске түскенмен, мағынасы сақталған сөздер де бар, яғни мұндай сөздер қазіргі қазақ тілінде де сол мәнде, сол қызметте қолданылып келеді. Мұндай сөздер мәтін тілінде көп кездеседі. Нақтырақ айтсақ, мәтінде у ~ j, а ~ o, e, ä, ä ~ e, i немесе i ~ e, ü ~ i, e, t ~ d, i ~ a, u ~ i т.с.с. 50-ден аса дыбыстық алмасу бар.

қазіргі қазақ тілі: несториан дінінің мәтіні:

yükün	jügī
anıng	onıng
ötüندی	otindi
tip	de
amti	endi
barınglar	barıngdar
köngül	köngil
tilänglar	tilengder
istänglär	istengder
yana	jäne
kälip	kelip
isitdürünglar	isitdurüngder
mn	men
yükünyin	jügineyin
yultuz	jultız
barır	barar
yaqın	jaqın
yük-lärin	jük-terin
türlüg	türli
altun	altın
ämçi	emçi
könglindäki	köngilindegi
bilü	bilip
alī	al
siziksiz	seziksiz
taş	tas
bişik	besik
yılqı	jılqı
kötürü	kötere
kinggäšti	kengesti
sözläsdi	sözläsdi
quduy	qudıq
bälgürti	bildirtti
kötürüp	köterip
içintä	içinde

qorqınçıy	qorqınçtı
yaғuq	jaғıq
yaǵın	jaǵın
tanglançıy	tangyaǵıp
qorqup	qorqıp
tabınyaqa	tabınuya
tāgmsiz	tolmsiz
bilmätin	bilmedik
ökünti	ökindi
bügün	bugın
küngä	künge
ongi	ongge
yolça	jolya

Мәтіндегі сөздерді сөз таптарына қарай жіктесек:

– зат есім: qut, xan, oylan, yultuz, yultuz, altun, zumuran, ämci, otaçi, ot, qaban, taş т.с.с.

– сын есім: ädgi, käd, sük, yaqın, kök, yaғuq, qorqınçıy т.с.с.

– сан есім: üç, bir, yumqı т.с.с.

– есімдік: anıng, ol, olar, manga, öz, biz т.с.с.

– етістік: otündi, yarlıqadı, istä, käl, bar, yükün, açtı, ötündi, saqınip, kirdi, түsüp т.с.с.

– үстеу: Içta, bulungin, bugün т.с.с.

– одағай: ya, ay т.с.с.

Мәтіндегі сөздерді лексика-семантикалық топтарға жіктейтін болсақ:

- жер атаулары: bidilxim, urislim;
- адам аты: xirods, mängü, msixa;
- кәсіп атауы: moғoç, otaçi, ämci;
- зат, бұйым атаулары: tas, alfin, bisik, zumuran, min, küju, quduy, ot, qaban;
- мезгіл, мекен үстеулері: bulungin icintä, anda, andaca, ol ödün, ol oғur, bugün küngä tägi;
- аспан денелерінің атауы: yultuz, kok, qalıq;
- діни-нанымдық сөздер: tängir, wristi, kok qalıq, oot, tapınu, yükünü, tiläu, moyaclar

т.с.с.

Мәтіндегі бірқатар сөздер мағыналық жағынан өзгеріске ұшыраған:

«Ünür»: Inçp ol moғoç – lar näçükin urislim – tin ünüp bardı – lar ärsär... (Сөйтіп, ол мінәжатшылар қашан беру салымынан шығып кетсе...).

«Ünür» сөзі қазіргі қазақ тілінде «еніп» түрінде қолданылып, «кіру, ену» мәнінде ұғынылса, мәтінде, қарама-қарсы мәнде қолданылып, «шығу» деген мағынада келген.

«Yarlıqa»: Ol ödün xirodis xan inça tip yarlıqadı olar – qa (Ол кезде Xirodis хан былай деді оларға).

«Yarlıqa» сөзі мәтінде «айту, бұйыру, жарлық ету» мәнінде қолданылса, қазіргі қазақ тілінде «jaғılqa» түрінде келіп, «қарылқа, мүсірке, есірке, жәрдем ет» мағынасында қолданылады.

«Ob»: Birük otaçi ämci ärsär, ot yäm oğayu tip bir qaban – da urup kigürdi – lär (бірақ оташы, еміш болса, шөп қана алғай деп бір табаққа салып кіргізді).

«Ob» сөзі мәтінде «шөп» мәнінде қолданылған. Қазіргі кезде бұл сөз мағыналық тұрғыдан біршама толыса түскен.

«Yılqi»: Yılqi-qa yütürsär yılqi kötürü umadı (Көлігіне артса, көлігі көтере алмады).

«Yılqi» сөзі қазіргі қазақ тілінде «jılqi» түрінде қолданылып, төрт түлік малдың бірі, жылқы атауын білдіреді. Ал мәтінде малдың қай түрі екені нақты көрсетілмейді, «жүк салатын көлік» түрінде келген.

«Отасі»: Otasī ämci umä män... (Оташы, емші де өзім...).

Мұндағы «отасі» сөзі «шөп дәрілермен емдейтін шипагер» мағынасын білдірсе, қазіргі кезде «отасі» сөзі ота жасайтын адам, сынықшы, сынықты таңып, емдейтін адамды білдіреді.

Жоғарыда келтірілген сөздер сөз мағынасының кенеюі, тарылуы факторларына айқын мысал бола алады. Уақыт өте келе тілде сөздер мағыналық жағынан өзгеріп, жаңарып, толысып отырады. Көне ұйғыр жазуымен сақталған ескерткіш мәтіні тіліміздің даму, өзгеру жайынан мол дерек береді. Ертеректе жазылғанмен, бүгінге дейін өзгеріссіз сақталған сөздер немесе қандай да бір фонетикалық өзгеріске ұшырыған сөз тұлғаларына талдау жасай отырып, өзгерудегі заңдылықтарды айқындауға болады. Ескерткіштер тілдің өзгеруіне қатысты деректермен қатар танымдық, діни наным-сенімге қатысты да мол ақпарат береді. Сондықтан тіл тарихын зерттеуде, сөз мағыналарының кенею, тарылу үдерісін анықтауда мұндай ескерткіштердің маңызы зор деп білеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Қазақтың қысқаша тарихы. –Үрімжі: Шинжиан халық баспасы, 2009. – 115 б.

[2] Ма Пиннан. Шинжиан ислам діні тарихын дұрыс түсіндірейік. –Үрімжі: Шинжиан халық баспасы, 2002. –65 б. Ханзу тілінен аударған – Бақытқан Қыдырмуллин.

[3] Субихай. Қазақ мәдениетінің тарихы. –Үрімжі: Шинжиан халық баспасы, 2005. – 203 б.

[4] Мырзаканұлы Ж. Тарихи-этнографиялық зерттеулер. –Құйтұн: Іле халық баспасы, 1990. – 221 б.

[5] Жу Шиянжы. Қытай несториан діні. Дұңфаң баспасы, 1993 (қытайша басылым). – 266 б.

[6] «Әлем тілдерін зерттеу» журналы. –1996. №3 (қытайша басылым). – 26 б.

[7] Гың Шымыын. Көне ұйғыр тілі. –Бейжің: Ұлттар баспасы, 2006. – 55 б.

МРНТИ 16.31.37

А.М.Жалалова¹, Ө.Мехмет²

¹Абай атындағы ҚазҰПУ, PhD докторанты

²Йылдыз техникалық университеті, филология ғылымдарының докторы, профессор.
Стамбул, Түркия

ИНТОНАЦИЯ – ДИСКУРСТЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ МӘНІН АНЫҚТАЙТЫН КӨРСЕТКІШ

Аннотация. Мақалада қазіргі кезде қазақ лингвистикасында беріліп жүрген дискурс ұғымының әртүрлі анықтамалары мен дискурс талдау бағытының мәселері, оның интонацияға қатысымы сөз болады. Дискурсқа қатысты мәтінді дискурс деп танушылар, дискурстың жағдаятқа бағытталуы оның лингвистикадағы орнын анықтауға негіз болып отыр. Прагмалингвистика тұрғысынан дискурс деп сөйленімге қатысушылардың интерактивті арақатысымы, бір-біріне тигізетін ықпалы, ақпарат алысу, әртүрлі коммуникативтік стратегиялар, олардың сөйленімдегі вербалды және бейвербалды көріністерін айтамыз. М.Л.Макаровтың тұжырымында: «отличительными чертами дискурса являются его связность (когерентность), а также метакоммуникативная самоорганизация» [1]. Дискурстың тілдік – коммуникативтік және құрылымдық – мәтіншілік тәсілдері де қарастырылады. Бірінші тәсіл шеңберінде дискурс күрделі тілдік – коммуникативтік құбылыс ретінде, ал екінші тәсіл аясында дискурстың мәтін түзудегі акцент мәселесі айқындалады.

Тірек сөздер: дискурс, интонация, сөз ағымының мүшеленуі, прагмалингвистика, мәтін.

А.М. Жалалова¹, О. Мехмет²

¹ҚазНПУ имени Абая, PhD докторант

²Технический университет Йылдыз, доктор
филологических наук, профессор
Стамбул, Турция

ИНТОНАЦИЯ – ПОКАЗАТЕЛЬ, ОПРЕДЕЛЯЮЩИЙ ЛИНГВИСТИЧЕСКУЮ СУЩНОСТЬ ДИСКУРСА

Аннотация. В статье рассматриваются различные определения понятия дискурс, которое в настоящее время дается в казахской лингвистике, и проблемы направления дискурсивного анализа, его причастность к интонации. Те, кто признает текст, относящийся к дискурсу, дискурсом, исходят из того, что ситуативная направленность дискурса ясно определяет его место в лингвистике. С точки зрения прагмалингвистики под дискурсом понимается интерактивное взаимодействие участников речи, влияние друг на друга, обмен информацией, различные коммуникативные стратегии, их вербальные и невербальные проявления в речи. По заключению М. Л. Макарова: «отличительными чертами дискурса являются его связность (когерентность), а также метакоммуникативная самоорганизация» [1]. Рассматриваются также лингвокоммуникативный и структурно – текстовый подходы дискурса. В рамках первого подхода дискурс определяется как сложное лингво-коммуникативное явление, а в рамках второго подхода – выявляется проблема акцента дискурса в текстообразовании.

Ключевые слова: дискурс, интонация, членение речевого потока, прагмалингвистика, текст.

A. M. Zhalalova¹, O. Mehmet²

¹KazNPU named after Abai, PhD doctoral student

²Yildiz Technical University, Doctor of Philology, Professor
Istanbul, Turkey

INTONATION IS AN INDICATOR THAT DETERMINES THE LINGUISTIC ESSENCE OF A DISCOURSE

Annotation. The article deals with various definitions of the concept of discourse, which is currently given in Kazakh linguistics, and the problems of the direction of discursive analysis, its involvement in intonation. Those who recognize a text related to a discourse as a discourse proceed from the fact that the situational orientation of the discourse clearly determines its place in linguistics. From the point of view of pragmalinguistics, discourse is understood as the interactive interaction of speech participants, the influence on each other, the exchange of information, various communication strategies, their verbal and non-verbal manifestations in speech. According to the conclusion of M. L. Makarov: «the distinctive features of discourse are its coherence, as well as metacommunicative self-organization» [1]. Linguocommunicative and structural – textual approaches of discourse are also considered. Within the first approach, discourse is defined as a complex linguistic and communicative phenomenon, and within the second approach, the problem of the accent of discourse in text formation is identified.

Keywords: discourse, intonation, articulation of speech flow, pragmalinguistics, text.

Дискурс деп белгілі бір коммуникативтік жағдайда екі немесе одан да көп коммуниканттардың ауызша немесе жазбаша түрдегі тілдік қарым-қатынасын айтамыз. Оның нәтижесі мәтін немесе бір тақырыпқа құрылған мәтіндер жиынтығынан көрінеді. Дискурс арқылы адамның әлеуметтік және психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, адамды лингвистикалық тұрғыдан зерттеу оның коммуникация кезіндегі тілдік қатынастарын жаңа қырынан көрсетіп қана қоймай, сонымен қатар әлеуметтік жағдай мен психологиялық факторлардың адамдардың арақатысымындағы рөлін бағалауға да мүмкіндік береді [2].

Дискурстың негізгі нысаны тіл бола тұрса да, ол тілден басқа контексті де қамтиды. Мысалы: кім-кіммен, неге, қандай жағдайда, қай жерде, не мақсатпен коммуникативтік акт жүзеге асады және олардың бір-біріне арақатысымы қалай? Бұл сұраққа: «Дискурстың тіл мен сөйлеу құрылымынан өзгеше өзіндік құрылымы бар, соған сай өзіне тән ерекшеліктері бар. Бұл «*тіл – сөз – дискурс*» ұштағанында көрінеді. Бұл байланысты тарқатып айтсақ, тіл бір халықтың не ұлттың сөйлеу әрекетінде қолданылады, ал одан мәтін туындап, ол коммуникативтік жағдаятта нақты сұранысты қанағаттандыру қабілетіне ие болып, дискурсты түзеді. Олай болса мәтін тілде сақталып, дискурста өмір сүреді», – деген жауап дұрыс болар деп ойлаймыз [3].

XXI ғасырдың басында кең өріс алған дискурс терминінің қазақ тіл біліміндегі алатын орны жайлы Ж.М.Кеншімбаеваның: «...оқырман тарапынан ешбір қолданысқа түспей, тек қағаз бетіндегі графикалық нұсқа қалпындағы қандай болмасын жазушының туындысы аяқталған мәтін ғана болып есептелсе, ал оның оқушы арқылы қабылдануы өз бойына біртұтас, бүтін, аяқталған мағына сипатын меншіктеген тілдік бірлік құрайды. Тілдің мұндай бірліктері соңғы ширек ғасыр шамасында *дискурс* аталып жүр. Бұл ұғым алғашында бір-бірімен тығыз байланыстағы сөйлемдер, не сөйлеу актілерінің тізбегі болып түсінілсе, ал қазіргі таң ұстанымдарына назар аударсақ, онда ол – мәтін және онымен қатар мәтінді түсінуге қажетті экстралингвистикалық факторларды (адресаттың ақиқат туралы білім қоры, ол жөнінде оның пікірі мен мақсат – бағдары) қамтитын күрделі коммуникативтік құбылыс», – деген анықтама береді [4]. Г.Г.Бүркітбаева дискурсты –

мәтін, интеракцияға қатысушылар, коммуникативтік жағдаят бірлігі деп түсіндіреді [5]. З.Ерназарова дискурс – ұғымдар мен байымдаулар, сөйлеу актілері арасындағы мағыналық байланыстарды анықтайды деген тұжырымға тоқталады [3].

Дискурс тілмен, сөйленіммен тығыз байланысты болғандықтан, оның тіл білімінде лингвистикалық рөлі зор. Өйткені дискурс шынайы өмірде нақты бір коммуниканттар арасында, нақты уақытта, белгілі бір орында орындалған сөйлеу әрекеті. Дискурс – адамға тән әрекеттің бір түрі [3].

Дискурс – адамға тән әрекет болса, ол коммуникативтік ортада коммуникацияға қатысушылар, яғни прагмалингвистика тұрғысынан сөйленімге қатысушылардың интерактивті арақатысымы, әртүрлі коммуникативтік стратегиялар арқылы бір-біріне ықпалы етуі, ақпарат алысуы, дискурстың белгілі бір уақыт аралығында орын алатын шынайы өмірдегі жағдаятқа байланысты өрбуі, коммуникацияға қатысушылардың арасында белгілі бір сөз актісінің түзілуіне алып келетіні белгілі. Ал кез келген сөйлеу актісінде интонацияның орны ерекше. Олай болса, дискурсты қолданыстағы мәтін не диалог деп қарастырсақ, интонацияны сол дискурсты көркемдеуші құрал деп есептеуге толық негіз бар. Интонацияның дискурстағы көрінісі дискурстың мағыналық топтарға, яғни синтагмаларға жіктелуіне байланысты көрініс табады. Мысалы, М.Әуезовтің «Абай жолы» шығармасынан алынған **Шыңғысты былай қойып, тақ осы Сүйіндік қыстауы Түйеөркемнің қасында тұрған «Хан» биігін, онан соң Мамай қыстайтын анау «Орда» деген таудың бәрін де шешті** сөйлемін айтушының не оқырманның сөйлемді мағыналық (синтагмалық) топтарға қалай бөлуіне байланысты бірнеше түрде беруге болады.

1. *Шыңғысты былай қойып, // тақ осы Сүйіндік қыстауы // Түйеөркемнің қасында тұрған // «Хан» биігін, // онан соң // Мамай қыстайтын анау «Орда» деген таудың // бәрін де шешті . ///*

2. *Шыңғысты былай қойып, // тақ осы // Сүйіндік қыстауы // Түйеөркемнің қасында тұрған // «Хан» биігін, // онан соң // Мамай қыстайтын // анау «Орда» деген таудың // бәрін де шешті . ///*

3. *Шыңғысты былай қойып, // тақ осы // Сүйіндік қыстауы // Түйеөркемнің қасында тұрған // «Хан» биігін, // онан соң // Мамай қыстайтын // анау // «Орда» деген таудың // бәрін де шешті . ///*

Интонацияның дискурспен байланысы сөйлемнің актуалды мүшеленуінде де көрініс табады.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында қолданысқа енген сөйлемді актуальды мүшелерге бөрудің *тема* және *рема* терминдері Г.Амман мен К.Боостың еңбектерінен бастау алды. Сөйлемді актуалды мүшелерге бөлу мәселесінің тіл жүйесінде алатын орны ғалымдардың қызығушылығын тудырды. Бұл мәселені терең зерттеген И.П.Распопов тілдің құрылымдық – синтаксистік және коммуникативтік-синтаксистік деңгейлерін айқындап, сөйлемнің *актуальды мүшеленуін* коммуникативтік-синтаксистік деңгейге жаққызады [6]. Қазіргі кезде тілтанымымызда зерттеліп жүрген «сөйлемнің актуальды мүшеленуі» және оның екі термині *тема* мен *рема* табиғатын айқындау мәселесі әлі де жан-жақты зерттелуде.

Қазақ тіл білімінде сөйлемді актуалды мүшелерге (*тема* мен *рема*) бөлу мәселесі 1985 жылы Х.М.Есеновтің «Қазіргі қазақ тіліндегі синтаксистік қатынастар» атты зерттеу жұмысынан бастау алып, жоғары оқу орындарында қолданысқа ене бастады [6].

Коммуникативтік жағдаят кезінде белгілі бір жағдайды нақтылау мақсатында бір сөйлемге әртүрлі сұрақ қою арқылы да сөйлемнің актуальды мүшелену мәселесін қарастырып көруге болады. Мысалы: *Алпамыс мектепке барады* деген сөйлем арқылы оның актуальды мүшеленуін қарастырып көрейік.

Берілген мысалымыздағы адресант тарапынан айтылған (*Алпамыс мектепке барады*), адресат тарапынан қабылданған ақпаратты анықтауға:

1. *Алпамыс мектепке бара ма?*

2. *Алпамыс мектепке қашан барады?*

3. Алтамыс қайда барады?

4. Мектепке кім барады?

5. Мектепке Алтамыс бара ма, алде басқа біреу бара ма? секілді бірнеше сұрақтар қою арқылы сөйлемнің актуальды мүшелену мәселесі адресатқа ақпараттың дұрыс жетуін пысықтап тұр.

Жалпы тіл білімінде сөйлемнің актуальды мүшеленуі, тема мен ремаға бөлудің негізінде логикалық субъект немесе психологиялық субъект пен логикалық предикатқа бөліну жатыр.

Бұл мәселе ХІХ ғасырда Г.фон дер Габеленц (1891), Г.Пауль (1960), Ф.Ф.Фортунатов (1957) еңбектерінде, ал оның синтаксиспен байланысы А.М.Пешковский, Л.В.Щерба, В.В.Виноградов еңбектерінде баяндалады.

Жалпы тіл білімінде ғалымдардың басым көпшілігі (Сиротинина, 1980, Багмут, 1978, Николаева, 1982, Пыж, 1981, Розанова 1983) сөйлемнің актуальды мүшеленуінің негізгі құралы интонация деп есептейді. Сөйлемнің рема компоненті барлық уақытта ерекше таңбаланып және акценттеліп, бөлініп тұрады [6]. Мысалымызда М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясынан үзінді келтірдік.

1. Жас қонақ // *Шыңғыс хан жайында* // өзі білген, //есіткен әңгімелерін айтып кеп, // ақырында // өз көңіліндегі // біраз долбарды қосып: //

2. –Тауының «*Шыңғыс*», // биігінің «*Хан*» аталғаны содан. /// 3. Және // сонау бір бөлек тауы // «*Орда*» аталғаны да сол. /// 4. *Шыңғыс ханның* мекен еткен // қонысы екенін паш етеді. /// 5. *Қарауыл* демек те // сол кезден қалған // ат емес пе екен? // – деп тоқтады. ///

T1 (жас қонақ) → P1 (Шыңғыс хан) (P1 + P1+ P1 + P1+P1)

↓
T2 (Тау) → P2 (Шыңғыс) (P2 + P2)

↓
T3 (Тау) → P3 (Орда) (P3)

↓
(T4) (Шыңғыс ханның) → P2 (P2 + P2)

T5 (Қарауыл) → P2 (P5 + P5 + P3)

Берілген дискурстың кескіні ауызекі диалогтан құралған. Бірінші күрделі фразалық тұтастықтықта көрініс тапқан *Шыңғыс хан* ремасы (P1) гипертемаға ұласып, микромәтін ретінде жалпы теманың өрбуіне себеп болып тұр.

Қазіргі кезде қазақ тіл білімінде интонацияның дамуы мен қалыптасуы, тілде өріс алып отырған интонациялық зерттеулердің дискурспен байланысы оның дамуының тамыры тереңде жатқанын көрсетіп отыр. Жалпы ғалымдардың дискурс, интонация ұғымдарын әртүрлі саралауына қарамастан, олардың жасаған ой-тұжырымдары бірін-бірі толықтырып, дискурстық және интонациялық талдаулардың маңыздылығын айқындай түседі деген ойдамыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Макаров М.Л. Основы теории дискурса. –М.: ИТДГК «Гнозис», 2003. –202 с.
[2] Бүркітбаева Г. Деловой дискурс: онтология, интеракция и жанры: дисс. докт. наук. –Алматы, 2005. 321 с.
[3] Садирова К.Қ. Қазақ тіліндегі көп пропозициялы дискурстың құрылымдық негіздері. Монография. –Ақтөбе, 2008. –428 б.
[4] Кеншінбаева Ж.М. Қазақ мәтінінің семантика-интонациялық мүшеленуі. Экспериментті-фонетикалық зерттеу: филол. ғыл. канд. дисс. –2005. –149 б.
[5] Бүркітбаева Г.Г. Текст и дискурс. Типы дискурса. Учебное пособие. –Алматы: Дайк-Пресс, 2006. –379 с.
[6] Базарбаева З.М. Қазақ тілі: Интонология. Фонология. –Алматы: Жібек жолы, 2008. –324 б.

МРНТИ 16.01.33

А.С.Смагулова

Центрально-Азиатский университет, кандидат филологических наук, доцент

ТЕРМИНОСИСТЕМЫ НЕФТИ И ГАЗА В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ: ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Аннотация. В настоящее время возрастает научный интерес к термино-образованию, который способствует выявлению различных видов неологизмов при образовании новых нефтегазовых терминов. При классификации основных способов терминообразования называются заимствования из английского, русского, арабского и других языков. Изучение иноязычных элементов в составе терминологической лексики казахского языка представляет интерес не столько для определения процесса контактирования казахского языка с упомянутыми выше языками, сколько для выяснения материальной основы заимствованных слов.

Ключевые слова: образовательное пространство, технический перевод по нефтегазовой отрасли, терминологические словари, экономические и страховые аспекты нефтегазовой терминологии.

А.С.Смагулова

Орталық Азия университеті, филология ғылымдарының кандидаты, доцент

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ МҰНАЙ МЕН ГАЗДЫҢ ТЕРМИНДІК ЖҮЙЕЛЕРІ: ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Аннотация. Қазіргі уақытта жаңа мұнай-газ терминдерінің қалыптасуында неологизмдердің әртүрлі түрлерін анықтауға ықпал ететін термин-білімге ғылыми қызығушылық артып келеді. Терминдерді құрудың негізгі жолдарын жіктеуде сөздерді ағылшын, орыс, араб және басқа тілдерден алу тәсілі аталады. Қазақ тілінің терминологиялық лексикасының құрамындағы шет тілдік элементтерді зерделеу қазақ тілінің жоғарыда аталған тілдермен байланысу процесін анықтау үшін ғана емес, өзге тілдерден алынған сөздердің материалдық негізін анықтау үшін де қызығушылық тудырады.

Тірек сөздер: білім беру кеңістігі, мұнай-газ саласы бойынша техникалық аударма, терминологиялық сөздіктер, мұнай-газ терминологиясының экономикалық және сақтандыру аспектілері.

A.S.Smagulova

Central Asian University, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor

OIL AND GAS TERM SYSTEMS IN THE KAZAKH LANGUAGE: DEVELOPMENT PROSPECTS

Annotation. Currently, there is a growing scientific interest in term formation, which contributes to the identification of various types of neologisms in the formation of new oil and

gas terms. When classifying the main methods of term formation, borrowings from English, Russian, Arabic and other languages are considered. The study of foreign language elements in the terminological vocabulary of the Kazakh language is of interest not so much to determine the process of contacting the Kazakh language with the above-mentioned languages, but to clarify the material basis of borrowed words.

Keywords: educational space, technical translation in the oil and gas industry, terminology dictionaries, economic and insurance aspects of oil and gas terminology.

В распространении и создании новых терминов нефтегазовой отрасли особую роль играют внешнеэкономические связи, возникающие в сфере международного общения. Данному процессу способствует становление новых форм экономической деятельности в Казахстане, появление которых было предопределено переходом нашей страны к рыночной экономике. Многие терминологические проблемы, связанные с изменениями форм собственности и появлением, освоением новых сфер в нефтегазовой промышленности, приходится решать впервые, поэтому целесообразно обращение за терминологическим материалом к другим языкам. Нефтегазовая терминологическая лексика казахского языка тесно связана с историей становления и развития казахского литературного языка.

Определенный пласт в составе рассматриваемых терминов составляют иноязычные заимствования, перешедшие из следующих шести источников: иранского, арабского, монгольского, китайского, английского и русского языков. Отметим, что «наибольшее число лексических элементов иноязычного происхождения в казахском языке составляют иранизмы и арабизмы: айна – (зеркало, металлическая), шарай-на – (броня), шөміш – (ковш-пластинка с гладкой полированной поверхностью), астар – (подкладочный материал), болат – (сталь), кілт – (ключ), найза – (копье), черпак, тоға – (пряжка), тор – (сеть, сетка), аспап – (прибор, инструмент), алқа – (замкнутый круг), қынап – (чехол, сандал – опора наковальни), шынжыр – (цепь), табақ – (большая чаша) .

По терминосистеме «нефть и газ» выявлено большое количество терминов англоязычного происхождения: абсорбент – *absorbent*, абсорбция – *absorption*, агломерат – *agglomerate*, баррель – *barrel*, берма – *berm*, вакуум – *vacuum*, ингибитор – *inhibitor*, индикатор – *indicator*, инфильтрация – *infiltration*, кокс – *coke*, конденсат – *condensate*, коррозия – *corrosion*.

Известно, что заимствования лексических элементов из других языков, так или иначе, отражают определенные культурно-экономические связи, взаимовлияние контактирующих языков и их носителей. Изучение иноязычных элементов в составе терминологической лексики казахского языка представляет интерес не столько для определения процесса контактирования казахского языка с упомянутыми выше языками, сколько для выяснения материальной основы заимствованных слов.

Хотя в развитии нефтегазовой терминологии прослеживается тесная связь с национальным литературным языком, с его лексико-семантическими и номинативными возможностями, в то же время подтверждается зависимость формирования терминосистемы нефтегазовой отрасли от характера развития современной экономики. Следовательно, при рассмотрении нефтегазовой терминологии необходимо затронуть вопросы терминообразования и терминопотребления, в число которых входит современное состояние терминологии по следующим параметрам: источники формирования, способы номинации, особенности употребления терминов.

При заимствовании большую роль играет общая ориентация на язык-источник терминологии. Большинство лингвистов, таких как: Э.М.Медникова, А.В.Суперанская,

Н.В.Подольская, Н.В.Васильева, языком – источником в последнее время называют английский язык. Половина терминов новых терминосистем образована на базе известных слов с помощью синтаксического способа. По мнению американского лингвиста У.Фалда, этот способ считается самым эффективным [4, 220]. Из этого следует, что формирование терминосистемы нефтегазовой отрасли казахского языка происходит, в основном, на базе соответствующей терминосферы английского языка, чаще посредством русского языка путем синтаксического калькирования многокомпонентных терминов в соответствующих языках, освоения интернационального лексического фонда (через английский язык как язык – посредник), а также путем лексического заимствования, семантического калькирования. Развитие в сфере терминологии в современном казахском языке характеризуется следующими состояниями:

а) часть заимствованных терминов сменилась на термины родного языка: *азотсыздандыру – деазотирование – denitrogenation, айданды – дистиллят – distillate, айырғылы – сепаратор – separator, ауытқы – аномалия – anomaly, әрекеттер – реагент – reagen;*

б) термины родного языка остались без изменений: *саз – глина – clay, күкірт – сера – sulfur, тіреуілі – якорь – anchor, ұңғыма – скважина – well, hole, сүзгі – фильтр – filter;*

в) заимствованные слова остались без изменений: *битум – битум – bitumen, датчик – датчик – probe, transmitter, грейфер – грейфер – grab bucket, забой – забой – bottomhole, кадастр – кадастр – inventory, каротаж – каротаж – logging, log, карьер – карьер – quarry, borrow pit, pit, каскад – каскад – isometric spool.*

Приведенные характеристики терминов находятся в тесной связи со следующими особенностями развития нефтегазовой терминологии:

1) в начале развития терминологической системы из русского языка заимствовались термины наряду с необходимыми и такие, эквиваленты которых существовали в языке: *глубина скважины, закрепление керна, инструмент буровой;*

2) чрезмерное увлечение заимствованиями, с одной стороны, и пуристические тенденции – с другой, породили излишнюю синонимичность, вариативность, избыточность терминов: *головка буровая – бұрғының басы, головка забивная – қағылмының қалтақшасы.*

Говоря о заимствованиях в терминологии, следует различать заимствования не только из одного в другой язык, но и из системы в систему. Под последними подразумеваются заимствованные термины и их семантическое преобразование, семантическая терминологическая уточненность, диктуемая вторым языком, как необходимость в процессе создания специальных наименований. В качестве стандартных терминологических элементов выступают чаще всего греко-латинские морфемы по происхождению, ставшие международным терминологическим фондом и освоенные всеми европейскими языками.

Рассматривая терминологию как подсистему лексической системы литературного языка, необходимо учитывать взаимоотношения терминологии с такими функциональными подсистемами, как фонетика, морфология, синтаксис. Отметим, что словообразование терминов, терминов-словосочетаний подчинено общезыковым законам: *геозерттеу, газжұтқышы, деңгей көрсеткіші, техникалық куту;* функционирование морфолого-синтаксических моделей терминов в специальных текстах статистически отлично от функционирования аналогичных моделей общеупотребительных слов и словосочетаний в художественных текстах: *ұңғылар өнімінің сулану мәлишері (обводненность скважин), мұнай кен орындарын игеруді жобалау (проектирование разработки нефтяных месторождений);* в специальных текстах, наряду с терминами, функционируют и общеупотребительные слова: *тиімділік шамасы (оценка применения), технологиялық режимін тағайындау (выбор технологического режима), мұнай шығарымын талдау (анализ выработки нефти).*

При образовании и функционировании терминов участвуют такие нейтральные средства языка, как общеязыковые словообразовательные и синтаксические модели. Из вышеизложенного следует, что терминология — это подсистема лексики литературного языка, соотношенная со специальной профессиональной деятельностью, определяющая номинацию профессиональных предметов, признаков, действий, явлений, определяющая формирование и функционирование производственно-технического, научного и социально-управленческих стилей.

Как в различных отраслях науки и техники, термины нефтяной отрасли по своей семантической природе подразделяются на устарелые и заимствованные. Но так как устарелые обозначают предметы в определенной области, можно утверждать, что и они произошли от заимствованных терминов. Например, *желі* — (*жила*); *сұйық отын* — (*жидкое топливо*); *қақпақ* — (*клапан*). Устарелые термины делятся на односоставные *anhydrous* — *сулы* — (*водный*) и сложные *anhydrous ammonia* — *сусыз аммиак* — (*безводный аммиак*).

Специальная, собственно терминологическая лексика современного языка, как общая совокупность терминов разных научных циклов и отраслей практической деятельности, представляет собой пестрое и разнообразное сочетание слов. Например, терминологическая лексика науки о нефти состоит из исконно русских (*скорость, тело, тепло*), казахских (*бағыттауыш, жьылжымайтын, құбыр*), заимствованных (*баррель, дроссель, дюйм, проекция*), старых русских (*качалка, катушка*) и новых (*зонд, инструмент, блок*), обычных обиходных (*головка, башмак, юбка, барабан*) и узкоспециальных (*забой, скважина, бурение*) слов, образованных по моделям общелитературного словообразования (*бурение, буримость, бұзу, бұзылу, діріл, дірілдеткіш, load, loading, coke, coking*). Анализ определенной отраслевой системы способствует выявлению как универсальных терминов, так и терминов-слов из просторечной (разговорной) лексики: *баба ударная, башмак фрезерный, дробь буровая, клин отклоняющийся; дірілдек елеуіш (вибрационное сито), қайыстық беріліс (ременная передача), тісті рейка (рейка зубчатая), газдық тақия — gascap — шатка газовая, бас — head — головка, жел — strand — жила, қақпақ — hat — колпак*. Такого рода «пестрота» состава терминологической лексики английского, казахского языков свидетельствует о способности терминов нефтегазовой отрасли пополняться из разных источников и с помощью различных языковых средств. Формирование каждой терминосистемы имеет, как правило, длительную историю, в которой отражаются особенности формирования определенного языка под влиянием внутренних и внешних факторов по отношению к языку.

Действие и функционирование источников формирования терминологической лексики в разные периоды развития языка в целом и развитие языка науки в частности изменялись в зависимости от многих причин, среди которых немаловажная роль принадлежит внеязыковым факторам. Так, общеязыковая политика, общественное развитие страны и исторические факты, так или иначе, связаны с образованием терминов в определенной отрасли. В современном казахском языке при образовании терминов используются внутренние ресурсы самого языка, когда наряду со словами общелитературного характера используются просторечия, диалектизмы. Следует отметить, что интернациональные термины и их адекватный перевод употребляются в современном казахском языке параллельно: *жіктеу* — *классификация*, *сарқылу* — *дренаж*, *көрнеу* — *көрнеуші* — *көрнеуші* — *индикатор*.

Термин связан с конкретными языками и историческими условиями возникновения той или иной терминологии, в связи с чем при становлении и унификации научных терминологий следует обратить внимание на источники их формирования. Основными источниками формирования каждой национальной терминологии является конкретный

национальный литературный язык, поэтому при создании терминов предпочтение во всех случаях должно отдаваться ресурсам родного языка. Однако этот вариант образования терминов не всегда является приемлемым. Здесь часто имеет место переосмысление, метонимический перенос. Тем не менее, когда сведения о новой области знания еще недостаточны, а понятия еще четко не определены, активность в терминообразовании проявляет естественный язык. Таким образом, на разных стадиях формирования терминологии и становлении новых терминосистем этот источник является приоритетным.

На этимологический состав новых терминосистем влияет не только происхождение словарного состава национального языка, но и развитие нефтегазовой отрасли. Для развития науки, техники в настоящее время характерны процессы межнационального и международного сотрудничества, что с неизбежностью отражается в тенденциях терминологических наименований. Все это ведет к использованию интернациональных (греко-латинских) средств образования терминов, а также к непосредственному заимствованию англоязычных терминологических наименований, особенно в новые терминосистемы нефтегазовой терминологии казахского языка, а поэтому в качестве второго источника могут выступать заимствования и интернационализмы.

Язык страны, в котором произошло какое-либо открытие, опережает другие языки в научно-техническом или экономическом прогрессе, поэтому можно предположить, что на определенном этапе своего развития он занимает лидирующее положение в разных науках, таким образом, являясь основой для формирования новых терминов. Таким образом, формирование нефтегазовой терминосистемы в казахском языке отражает процесс развития рыночной экономики, который базируется не только на опыте развитых государств в сфере нефтегазовой отрасли, но и на уже имеющемся словесном выражении фундаментальных достижений человеческой мысли в социальной и хозяйственной деятельности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- [1] Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. –Алматы, 1992. 304 с.
- [2] Жубанов К. Исследования по казахскому языку. –Алматы: Ғылым, 1999. –560 с.
- [3] Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: Вопросы теории. –М., 1989. –287 с.
- [4] Savory Th. The Language of science. –London, 1953. –69 с.

Г.Е.Есиркепова¹, Д.Сулеймен²

¹Абай атындағы ҚазҰПУ-дің аға оқытушысы,
филология ғылымдарының кандидаты

²Абай атындағы ҚазҰПУ 2-курс магистранты

СӘЙФ САРАЙДІҢ «ТҮРКІШЕ «ГҮЛІСТАН» ДАСТАНЫНДАҒЫ ЭПИТЕТ ПЕН ТЕҢЕУЛЕР

Аннотация. Бұл мақалада Сәйф Сарайидің «Гүлстан би-т-түрки» дастанындағы эпитет пен теңеу – көркемдегіш құралдарға мысалдар келтіріледі. Дастандағы қолданыстардың ерекшеліктері сараланады. Әсіресе, ақынның эпитет пен теңеулерді пайдаланудағы шеберлігі талқыланады. Қажым Жұмалиев пен Зейнолла Қабдолов сынды әдебиетші-ғалымдардың эпитет (айқындау) пен теңеуге қатысты тұжырымдарына дастаннан мысалдар келтіріледі. Сәйф Сарайи дастанында кездесетін эпитет пен теңеулердің берілу тәсілі де қарастырылады. Әртүрлі тақырыптар қамтылған «Гүлстан би-т-түрки» дастанында кездесетін теңеулердің кейіпкердің ішкі жан-дүниесін, мінезін және өзгелермен қарым-қатынасын ашу мақсатында қолданылғаны мысалдармен көрсетіледі. Шығыс әдебиетіне тән кейбір бейнелі сөздердің көркемдегіш құралдар арқылы хикаятта ерекше мазмұнға ие болып тұрғаны сараланады.

Тірек сөздер: Сәйф Сарайи, «Гүлстан би-т-түрки» дастаны, эпитет, теңеу.

Г.Е.Есиркепова¹, Д.Сулеймен²

¹КазНПУ имени Абая, старший преподаватель, к.ф.н.

²КазНПУ имени Абая, магистрант 2-курса

УПОТРЕБЛЕНИЕ СРАВНЕНИЙ И ЭПИТЕТОВ В ПОЭМЕ САЙФА САРАЙИ «ГУЛИСТАН БИ-Т-ТУРКИ»

Аннотация. В этой статье приводятся примеры эпитетов и сравнительно-изобразительных средств в поэме Сайфа Сарайи «Гюльстан би-Т-турки». Анализируются особенности словоупотреблений в эпосе. Особенно обсуждается мастерство поэта в использовании эпитетов и сравнений. Приводятся примеры к заключениям таких ученых-литературоведов, как Кажым Жұмалиев и Зейнолла Қабдолов относительно эпитетов и сравнений. Также рассматривается способ передачи эпитетов и сравнений, встречающийся в саге Сайфа Сарайи. На примерах показано, что в поэме «Гулистан би-Т-турки», где освещаются различные темы, используются сравнения с целью раскрытия внутренней души, характера и взаимоотношений героя с другими персонажами.

Некоторые образные слова, характерные для восточной литературы, приобретают особое содержание в рассказе за счет использования образных средств.

Ключевые слова: Сайф Сарайи, поэма «Гулистан би-Т-турки», эпитет, сравнение.

G.E. Yesirkepova¹, D.Suleymen²

¹KazNPU named after Abai, senior lecturer., Candidate of Philology

²KazNPU named after Abai, 2nd-year master's student

THE USE OF COMPARISONS AND EPITHETS IN SAIF SARAYI'S POEM «GULISTAN BI-T-TURKI»

Annotation. This article provides examples of epithets and comparative-visual means in Saif Saraya's poem «Gulistan bi-T-Turki». The features of word usage in the epic are analyzed. The poet's skill in using epithets and comparisons is particularly discussed. Examples are given from the conclusions of such literary scholars as Kazhym Zhumaliyev and Zeynolla Kabdолоv regarding epithets and comparisons. The method of conveying epithets and comparisons found in the Saif Saraya saga is also considered. The examples show that in the poem «Gulistan bi-T-Turki», which covers various topics, comparisons are used to reveal the inner soul, character and relationship of the hero with other characters. Some figurative words, characteristic of Eastern literature, acquire a special content in the story due to the use of figurative means.

Keywords: Saif Sarayi, poem «Gulistan bi-t-turki», epithet, comparison.

Орта ғасыр әдебиеті Шығыс әдебиетінің бар асылын келесі ғасырға жеткізіп тұрған көпір іспеттес көркем туындылардың мазмұны терең. Барша түркі халықтарына ортақ әдеби кезеңге Әбу Насыр әл-Фараби, Жүсіп Баласағұни, Ахмет Йүгінеки, Сәйф Сарайи және т.б. ақын-ғұламаларды жатқызамыз. Бұл дана ғалымдардың тек түркі әлемі ғана емес, барша әлем жұртына тигізген еңбектері ерен. Сондай бір құнды еңбектің бірі – Сәйф Сарайидің «Гүлстан би-т-түрки (Түркіше Гүлстан)» дастаны.

Дастанды ақын шығыс әдебиетінің атақты ақыны Сағди Ширазидан аударып, нәзира-гөйлік дәстүрмен бізге қайта жырлап жеткізді. Сегіз баптан тұратын дастанда адам бойында болуы керек бүкіл игі қасиеттердің бәріне мысалдар келтірілген. Шайыр дастанда оқырманға әсерлі болуы үшін және сөз құдыретін арттыру мақсатында әдебиеттегі көркемдегіш құралдарды мейлінше орынды пайдалануға тырысқан. Ақынның бұл шеберлігі сәтті шықты. Мысалы, «Патшалар туралы» деген дастанның бірінші бабын-дағы он үшінші хикаятта теңеу тәсілі былай қолданылған:

«Дүниеде маған бұл сәттен тамаша сәт жоқ,

Рақатта өзім, көңілде *зәредей* қайғы жоқ» [1, 21 б.].

«Теңеу – құбылысты басқа нәрселермен салыстыру негізінде жасалатын бейнелі сөздер, туынды мағыналы сөздер, құбылту түрлері аз емес. Олардан теңеудің айырмасы – мұнда салыстыру тура, айқын көрінеді. Нені және немен салыстырғаны анық болады» [2, 323 б.]. Ақын «*зәредей*» деп қолдану арқылы қайғының денгейін ғана көрсетіп қоймағандығын, сөздің экспрессивтік қызметін көрсетіп тұрғандығын байқай аламыз.

Баптың жиырма сегізінші хикаятында ұстазын басып озбақ болған шәкірт туралы сөз етіледі. Ұстазын сыйламай шаршы алаңға өзімшілдік танытып шығуын ақын пілге теңеп былай көрсеткен: «Мемлекет қайраткерлері, әмірлер мен уәзірлер, ақсүйектер мен мырзалар келді. Жігіт есірік піл сияқты аренаға шығып: «Темірден тау болса да жерінен қопарғаймын», – деп дандайсыды» [1, 336.]. Жігіт ұстазынан жеңіліп қалады. Себебі ұстазы оған үш жүз алпыс түрлі күрес тәсілінен тек үш жүз елу тоғызын ғана үйретеді. Келесі хикаятта патша дәруішпен пікір алмасып отырып, байлықтың тұрақсыздығын мойындайды:

«Бүгін бар қолыңда байлық пенен патшалық,

Қолдан-қолға жүрер ол дәреже мен дәулет.

Құмырсқа жанын азар қылма,
Сүлеймендей қолыңда болса қуат» [1, 34 б.].

Келесі мысалда да -дай, -дей жұрнақтары арқылы жасалынған бірнеше сөздермен тіркесіп келген теңеу түрін көре аламыз: «Бірде кешке қарай бір топ адамдардың ортасына түстім. Ішінде абыржыған жүзді әнші бар екен. Тамағын кенеп, отырған жұрттың жүйкесіне тиетіндей қарлығыңқы үнмен жырлай бастады.

Өлең

Әнші әнді айта бастады,
Әкесінің қабірінде жьылағандай.
Тыңдағандар оған айтар: «Жетер, тоқтат», – деп,
Қолдарымен құлақтарын тұтып бек» [1, 47 б.].
Өмірдің өткінші екенін отыз бірінші хикаятта былай береді:
«Сахара желі сияқты өмір кешті (өтті),
Қайғы жәбірін де, қуаныш ләззатын да кешті.
Қатал (азаптаушы) ойлайды бізге жапа қылдым деп,
(Шын мәнінде) жапасы бізден өтті де, оған (мәңгі) қалды.
Ол патшаға мұның насихаты ұнады да, азатетті» [1, 34 б.].

Үзіндіден байқап отырғанымыздай, ақын өмір «Сахара желі сияқты» деп «сияқты» сөзі арқылы жасалған қолданыс туғызып отыр. Секілді, сияқты, такылеттес, іспеттес, бейне, құлды т.б. сөздердің тіркесуі арқылы да теңеу жасалады. Төмендегі мысалдар да осындай жолмен жасалған:

«Таң мезгілінде ол діндарға бұлбұл,
Бұл нақылды адам сияқты оқыр.
Кімді көрсен, бәрі оған мадақ айтып,
Бар ынтасымен оның рахматын тілер.
Гүл де, бұлбұл сияқты, мадақ айтар, біл,
Болып әрбір тікені – мадағына тіл» [1, 50 б.].
«Болмаса ет қайғырмас, ей, әзиз ер, дастарқанда,
Жүгері наны ет сияқты жаяу, аш әрі шаршаған жарлығы» [1, 55 б.].
«Кім жесе аш болып құрғақ нан,
Қарынында (асқазанында) шекер сияқты отырар (сіңер)» [1, 65 б.].
«Оның азығы жоқ болса, көгерген
Құрғақ нан тауып, шекер сияқты жер» [1, 69 б.].
«Қай жерге барса да ғалым онда
Білер бағасын таза гауһар сияқты.
Жат жерде тентіреп жүрсе надан бек баласы,
Сөзсіз не делдал, не жүк тасушы болар» [1, 75 б.].
«Гүлдүр бұл Сарайи Сәйф алайда,
Дұшпан көзіне тікен көрінер.
Жарғанаттың жарықты сүймейтіні сияқты,
Күншіл білім иесін сүймес» [1, 80 б.].

«Біреудің көңілі (жүрегі) қолынан кетіп, жанын тәрк етіп, назары опат орнына түсіп тұрар еді. Аузы тағамнан, көзі ұйқыдан кесіліп, күндіз – сабыр, түнде қарар қылмады. Бейне бір тұзаққа түскен құс сияқты еді» [1, 80 б.].

«Жігіттік шағымда біреумен достастым. Достығымыз сондай, мбір қабық ішіндегі екі бадам сияқты едік» [1, 82 б.].

«Жаным оған байлаулы еді. Өйткені мінезі жақсы, үні жағымды, жаңа туған ай сияқты сыртқы келбеті де әсем еді.

Өлең

Кім көріпті бұл сияқты сұлуды,

Сұлулық ішінде күн сияқты мәшһүр.

Денесі – ақжұпар (жасмин), *періште келбетті* сүйікті,

Ол жүзі ай еді, жаһан жаны» [1, 88 б.].

Сөз өнерінің ғылымы туралы «Әдебиеттаным» еңбегінде А.Байтұрсынұлы теңеуге қағысты тұжырымдарын былайша берген: «Көріктеу, нәрсені айыра көрсетіп, айқын шығаруға жарағанымен, нәрсенің бернесін сүгіреттеп көрсетуге күші жетпейді. Ондай орында белгісіздеу сипатты белгілі сипатқа, белгісіздеу нәрсені белгілі нәрсеге теңеп, көрнектеп, ашығырақ көрсетеміз» [3, 25 б.].

Ғалым теңеуді екі түрге бөлген: 1) әншейін теңеу, 2) әдейі теңеу. Екеуінің арасындағы айырмасы сол: әншейін теңеу – әдетті теңеу болады. Мәселен, удай ащы, айдай жарық, күйедей қара дегендегі «удай», «айдай», «күйедей» деген сияқты сөздер, –дейді [3, 27 б.]. Мысалы, «Адамгершілік және қанағат туралы» дастанның үшінші бабының жиырма жетінші хикаятында Ахмет Байтұрсынұлы айтқан әдейі теңеу түрін көре аламыз: «Төртіншіден, Дәуіттің» даусындай ұшар құсты, ағар суды тоқтатағын әсем үнді болу керек. Ол бұл қасиетпен халайықтың көңілін жаулай білгей» [1, 76 б.].

Қ.Жұмалиев те өз еңбегінде теңеудің көпшілігі зат есімге, есімше етістікке жалған-ған -тай (-тей), -дай (-дей), -ша (-ше), және -дайын (-дейін) жұрнақтары арқылы жасалатындығын анықтай түсіп, -тай (-тей), -дай (-дей) сөзге жұрнақ ретінде жалғанса ғана теңеулік мағына беретіндігін, ал көсемше етістік боп келген жерлерде теңеулік мағына бермейтіндігін ескерткен. Төмендегі мысалдарға назар аударайық:

«Ей, сыртынан тақуалықпен безенген,

Ішінде *зәредей* жоқ тақуалық пейілі.

Қолында бар болса (билік) көрсет еліңді,

Жоқ болса, не керек бос мақтан» [1, 61 б.].

«Мені сен сол *құмырсқадай* жақын біл,

Жол үстінде оны жаншып өтер піл.

Мен жұртқа зақым келтіретін сона емеспін,

Кедейлік патшалығында ескерілетін болармын.

Бұл нығмет шүкірін қылсам керек көп,

Кісі көңілін қалдыратын әдегім жоқ» [1, 63 б.].

«Ол бір араб данышпанынан: «Бір күнде қанша тамақ жеу керек?» – деп сұрады. «*Жүз дирхам (грек ақшасы) ауырлығындай* болса, жеткілікті», – деп жауап берді. «Ол қаншалықты қуат береді?» – деді. «Осындай мөлшерде жесең, тамақ сені көтереді де, бұдан артық жесең, саған тамақты көтеруге тура келеді», – деді. Яғни ақылды өмір сүру үшін тамақ жесе, надан тамақ жеу үшін өмір сүреді» [1, 64 б.].

«Алайда мейірімді де рақымды Тәңірінің шапағатымен біраз уақыттан соң қайта оралды. Дәуіттің даусындай әсем даусы өзгеріп, *Жүсіптің жамалындай* жамалы солғын тартқан. Жұп-жұмыр иегіне алхоры тозы отырып, сұлулық базарының сәні кеткен. «Қарсы келіп көріседі» деп дәмеленді. Бірақ көріспей былай дедім:

Өлең

Солды *қызыл гүл сияқты* бетің, ей, сұлу,

Сұлулығыңның жарқын кездері өтті-кетті.

Үкімінді тындар еді сұлтаны Шын,

Енді бүгін сөзінді тындамас шыбын» [1, 89 б.].

«Бір ғалымнан: «*Ай жүзді* сұлумен біреу оңаша отырса. Есік байлаулы (бекітулі). Аңсары ауып, нәпсісі бойын билеп алған. «Құрма пісті, ал күзетші кедергі келтірмейді»

деп *арабтар айтқандай*. Ол біреу ұстамдылық қуағымен осы жағдайдан саламат құтыла ала ма?» – деп сұрады. «Егер ол ай жүздіден саламат құтыла білсе де, күншілдердің өсегінен құтыла білмес», – деді» [1, 89 б.].

«Тілегім сол – қолыма бұрымының ұшы түскей,

Жамарттың жеңінен кедейдің қолына дирхем түскендей» [1, 89 б.].

«Темірден арқасы бар таразыдай (болса да) ол ер,

Алтынды көріп, басын иіп, өбер жер» [1, 96 б.].

«Сені *тоты сияқты* шекерменен тамақтандырып,

Жан-тәніммен қызмет етуге дайынмын.

Күшім жеткенінше көңіліңді аулайын,

Неше жәбір көрсетсең де дәйім шыдайын» [1, 99 б.].

А.Байтұрсынұлы айтқан тұжырымды «Әдебиет теориясы» атты еңбегінде белгілі ғалым Қажым Жұмалиев те нақтылай түскен болатын. Ғалым тұрақты эпитет деп көпшілігіне сол нәрсеге тұрақталып, бекілген эпитеттерді айтуға болады деген. Төмендегі мысалдарға қарай отырып, бұл эпитеттер өзге де Орта ғасыр шайырларының шығармаларында кездесетінін байқаймыз. Бұдан бұл эпитеттердің сол дәуірде тұрақты эпитет болған деп тұжырым шығара аламыз.

«Ол кезде мен бірнеше достарыммен қажылық сапарда болып, Меккеге зиярат қылып келгенімде, ол досым екі күндік жерден келіп, қарсы алды. Түрі аянышты. Жүрегі *қайғы отында* жапа шеккен. «Бұл не жағдай?» – деп сұрадым. «Сен айтқандай болды. Бірнеше дұшпандар мені опасыз деп айыптады. Патша да істің мәнін анықтап жатпай-ақ, зынданға тастауды бұйырды. Ол күні әзиз достар, ескі таныстар шындықты ашып айтпай үнсіз қалды» [1, 25 б.].

«Қараның ол уақытта құмарлық сезімі бойын билеп, нәпсісі жеңді. Мың мейіріммен *махаббат мөрін* ашты» [1,38 б.].

Қорыға келгенде, Сәйф ақынның «Түркіше Гүлстан» дастанындағы эпитет пен теңеулер оқырман назарын сол мәселеген аудару мақсатында қолданған деп тұжырым шығара аламыз. Ақынның бейнені дәл бере білуі – оның «сөз патшасының» хас шебері екенін дәлелдей түседі. Бұдан да бөлек көркемдегіш құралдардың барына күмән келтіре алмаймыз. Себебі қаншама ғасыр өтсе де, өзінің мазмұны тұрғысынан құндылығын, көркемдігін жоғалта қоймағандығы анық.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Әдеби жәдігерлер: 20 томдық. –Алматы: Таймас, 2010. –9 т. : Сәйф Сарайи. Гүлстан би-т-түрки / Құраст. Ә. Керімұлы. –480 б.

[2] Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. –Алматы: Атамұра, 2003. 280 б.

[3] Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. –Алматы, 1969. –243 б.

M.Zhambylkyzy

PhD student of KazNU and the Institute of Linguistics named after Baitursynov

SEMANTICS AND HISTORY OF ENGLISH PHRASAL VERBS

Annotation. This article explores a linguistic description of English phrasal verbs and offers a short look at their historical background, in order to provide the reader with a more complete understanding of the verbs. Analysis of theories of domestic and foreign scholars and comparative analyses of phrasal verbs are made in the article. For the first time the term ‘phrasal verbs’ was used by the English linguist Logan Pearsall Smith and was recorded in the Anglo-Russian dictionary of verb combinations, published in 1986 in the Soviet Union. Machonis calls these more idiomatic phrasal verbs «frozen verbs,» relegating them to the realm of the lexicon. «Compositional» verbs, on the other hand, are seen as a verb plus a particle which adds aspect to the verb, while retaining the core meaning of the original verb. Today English continues to develop these two parallel paths. Therefore, hundreds of English phrasal verbs have French, Latin or Greek synonyms, which have the same meaning, but more «scientific» sounding. Phrasal verbs have been present for much of the history of the English language; they are easily traceable back to early Middle English. Many phrasal verbs occur within semantic frames which are typically considered idiomatic. While often, certainly initially, analyzed as additional variations in the meaning of the root verb, the combination of the verb and the particle can result in a meaning drastically different from that of the root verb.

Keywords: phrasal verb, preposition, adverb, particle, semantics, dictionary, idiom.

М.Жамбылқызы

Әл-Фараби ат. ҚазҰУ мен А. Байтұрсынұлы ат. Тіл білімі институтының докторанты

АҒЫЛШЫН ФРАЗАЛЫҚ ЕТІСТІКТЕРІНІҢ ТАРИХЫ ЖӘНЕ СЕМАНТИКАСЫ

Аннотация. Бұл мақалада ағылшын фразалық етістіктерінің лингвистикалық сипаттамасы зерттеліп, оқырманға етістіктер туралы толық түсінік беру үшін олардың тарихи тарихына қысқаша шолу жасалады. Мақалада отандық және шетелдік ғалымдардың теорияларына талдау және фразалық етістіктерге салыстырмалы талдау жасалды. «Фразалық етістіктер» немесе фразалық етістіктер терминін алғаш рет ағылшын лингвисті Логан Пирсолл Смит қолданған және 1986 жылы Кеңес Одағында жарияланған ағылшын-орыс етістік тіркесімдерінің сөздігінде жазылған. Махонис осы идиомалық фразалық етістіктерді лексика саласына сілтеме жасай отырып, «қағып қалған етістіктер» деп атайды. Екінші жағынан, композициялық «етістіктер бастапқы етістіктің негізгі мағынасын сақтай отырып, етістікке аспект қосатын етістік пен бөлшек ретінде қарастырылады. Бүгінгі таңда ағылшын тілі осы екі параллель жолды дамығуды жалғастыруда. Сондықтан жүздеген ағылшын фразалық етістіктерінің француз, латын немесе грек синонимдері бар, мағыналары бірдей, бірақ «ғылыми» дыбысталуға ие. Фразалық етістіктер ағылшын тілі тарихының көп бөлігінде болған; оларды ерте орта ағылшын тілінен байқауға болады. Көптеген фразалық етістіктер әдетте идиомалық деп саналатын семантикалық шеңберде кездеседі. Алайда, әрине, бастапқыда түбір етістігінің мағынасындағы қосымша вариация ретінде талданса да, етістік пен бөлшектің тір-

кесімі түбір етістігінің мағынасынан күрт ерекшеленетін мағынаға әкелуі мүмкін.

Тірек сөздер: фразалық етістік, шылау, үстеу, бөлшек, семантика, сөздік, идиомалар.

М.Жамбылқызы

докторант КазНУ им. аль-Фараби и Института языкознания им. Байтұрсынова

ИСТОРИЯ И СЕМАНТИКА ФРАЗОВЫХ ГЛАГОЛОВ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В этой статье исследуется лингвистическое описание английских фразовых глаголов и предлагается краткий обзор их исторического фона, чтобы предоставить читателю более полное представление о глаголах. В статье проведен анализ теорий отечественных и зарубежных ученых и сравнительный анализ фразовых глаголов. Впервые термин «фразовые глаголы» был использован английским лингвистом Логаном Пирсоллом Смитом и был зафиксирован в англо-русском словаре сочетаний глаголов, опубликованном в 1986 году в Советском Союзе. Махонис называет эти более идиоматичные фразовые глаголы – «замороженные глаголы», отсылающие их к области лексикона. «Композиционные» глаголы рассматриваются как глагол плюс частица, которая добавляет аспект к глаголу, сохраняя при этом основное значение исходного глагола. Сегодня английский язык продолжает развивать эти два параллельных пути. Поэтому сотни английских фразовых глаголов имеют французские, латинские или греческие синонимы, которые имеют то же значение, но более «научное» звучание. Фразовые глаголы существовали на протяжении большей части истории английского языка; их легко проследить до раннего среднего английского языка. Многие фразовые глаголы встречаются в семантических рамках, которые обычно считаются идиоматическими. Хотя они часто первоначально анализируются как дополнительные вариации в значении корневого глагола, сочетание глагола и частицы может привести к значению, резко отличающемуся от значения корневого глагола.

Ключевые слова: фразовый глагол, предлог, наречие, частица, семантика, словарь, идиомы.

Phrasal verbs are one of the most difficult moments in the study of the English language. For the first time the term «Phrasal Verbs» or phrasal verbs was used by the English linguist Logan Pearsall Smith and was recorded in the Anglo-Russian dictionary of verb combinations, published in 1986 in the Soviet Union. The value of this choice and its alternatives (including separable verb for Germanic languages) is debatable. In origin the concept is based on translation linguistics; as many single-word English and Latinate words are translatable by a phrasal verb complex in English, therefore the logic is that the phrasal verb complex must be a complete semantic unit in itself. One should consider in this regard that the actual term phrasal verb suggests that such constructions should form phrases. In most cases however, they clearly do not form phrases. Hence the very term phrasal verb is misleading and a source of confusion, which has motivated some to reject the term outright. [1, 273-274] The term phrasal verb is commonly applied to two or three distinct but related constructions in English: a verb and a particle or a preposition co-occur forming a single semantic unit. This semantic unit cannot be understood based upon the meanings of the individual parts in isolation, but rather it can be taken as a whole. In other words, the meaning is non-compositional and thus unpredictable. Phrasal verbs that include a preposition are known as prepositional verbs and phrasal verbs that include a particle are also known as particle verbs. Additional alternative terms for phrasal verb are compound verb, verb-adverb combination, verb-particle construction, two-part word/verb, and three-part word/verb

(depending on the number of particles), and multi-word verb.

Van Dongen traces the elements of the English phrasal verb back as far as Old English, in which adverbs (i.e., the particles) occurred by default as post-positions, but could also occur in other positions in the sentence. He then follows the verbs to Middle English, where «the adverb is more and more attracted by the verb and takes its place before the noun-object» [9, 325], establishing the existence of phrasal verbs in works such as Malory's *Le Morte d'Arthur* and in the Wycliffe Bible. Phrasal verbs have been present for much of the history of the English language; they are easily traceable back to early Middle English. [8, 773] There are similar constructions in other Germanic languages, such as Dutch (Neeleman & Weerman, 1993), but such constructions are less common in other language families and can therefore be considered typologically unusual. Like the phenomenon of preposition-stranding, phrasal verbs appear to occur only in the Germanic languages. [10, 113] English phrasal verbs have varied in productivity over the centuries, but the number and usage of phrasal verbs has been increasing since the nineteenth century and especially during the last fifty years. This development has been most notable in American English McArthur [8, 775]. McArthur (1992) notes that Samuel Johnson was the first to describe phrasal verbs in 1755, calling them a «composition,» but Walker, a century earlier, considered some particles as words which could be included as «part of the signification of the foregoing verb» (p. 1), illustrating that the verb-particle combination was at times semantically unified.

Many phrasal verbs occur within semantic frames which are typically considered idiomatic. While often, certainly initially, analysed as additional variations in the meaning of the root verb, the combination of the verb and the particle can result in a meaning drastically different from that of the root verb. Machonis (2009) calls these more idiomatic phrasal verbs «frozen verbs,» relegating them to the realm of the lexicon (p. 253). «Compositional» verbs, on the other hand, are seen as a verb plus a particle which adds aspect to the verb, while retaining the core meaning of the original verb (Machonis, 2009, p. 253). For example, Machonis (2009) identifies the aspect added by the particle up as completion, intensity, direction, or a combination of those three (p. 264). Machonis argues that because certain phrasal verbs are «frozen» they are different from «compositional» verbs; however, once a phrasal verb is in usage, its compositionality changes and the meaning moves, sometimes quite swiftly, towards the metaphoric, rather than the literal. A compositional verb can eventually become a 'frozen' verb, or it can remain productive. Jackendoff (2010) comments on this: «Some combinations of verb + particle are productive, some are semiproductive, and some are purely idiosyncratic» (p. 228). However, Jackendoff does not elaborate on whether or not productivity in a phrasal verb depends on its being what Machonis (2009) calls «compositional».

The use of phrasal verbs makes it idiomatic; not knowing them, it is very difficult and sometimes impossible to understand what others say and write in newspapers and books, and therefore the study of this topic is very important. The value of the phrasal verb can strikingly different and usually differs from the meaning of the verb from which it is formed. To date, phrasal verbs occupy an important place in the lexical system of English. Phrasal verbs can determine polynomial as lexical units, consisting of verbs expressing the vital concepts and have a high frequency of use, and adverbs denoting the direction of action (postpositions). Phrasal verbs, as follows from the name itself, refer to the phraseology. Phraseology is a department of linguistics that studies the phrases, but not all, only more or less stable. Another sign of the phrasal verb is idiomaticity. Idiom is considered a combination of two or more words, the meaning of which does not coincide with the meaning of its constituents: give up - stop doing smth. But there are a number of verbs with meaning which can be derived from its constituent components: fall down - fall. Such idiomatic verbs are difficult to determine, because in addition to the basic meaning, the verb can have a number of other interpretations: fall down - bow, fail. The term «idiomatic» was first proposed by the Russian linguist Igor E. Anichkov. In 1926, I.E. Anichkov wrote an article in the French «Idiomatique et semantique», in which he proposed and justified

a new linguistic science - «idioms», which should explore combinations of words (as opposed to syntax, who studies the combination of word forms). He also proposed a position that any word in the language of each particular stage of its development anyway limited in their use, i.e. it is absolutely free combinations of words in the language does not exist; so that so-called free word combinations should be studied within the framework of idioms, along with any other types of phrases, including the most idiomatic. In his works, I. E. Anichkov also examines the phenomenon of adverbial postpositions, calling them a special discharge of postpositional adverbs (up, out, off, etc.), consisting of units that exhibit the ability to join verbs, clarify and supplement their meaning. Adverbial postpositions, joining the ranks of the word or words that make them resistant semantic, syntactic and phonetic whole and complex units (with postpositions ceased to be independent circumstances). Adverbial postposition is an important part of the phrasal verb. This can be seen in the postposition «down» in the following examples: Write down the rule. / Put down the rule. / Get down the rule. / Take down the rule. [2, 23]

According to Jane Povey, author of «speak correctly in English,» phrasal verbs are syntactic and semantic unit. According to D. Povey phrasal verb can be replaced with «simple» verb. It characterizes the phrasal verb as semantic unity: come by - obtain, call up - telephone. However, many phrasal verbs are equivalent only with the words: break down - stop functioning. Some theorists tend to consider the second component up, to, on, through, after, of as prepositions, others as adverbs, others call them postfix, fourth as particles. [4, 12] According to the American linguist Dwight Bollinger, until recently, the English language did not have a lot of resources to create new words based on existing ones. However, phrasal verbs consolidated its position in the verbal lexicon of modern English. Becoming a phenomenon of conversational level, they are important for the communicative act and open up unlimited possibilities telling expression virtually of all concepts. The number of phrasal verbs is growing every day, and with it rising frequency of their use. Often used in colloquial speech, phrasal verbs have already moved into the language of the media, business and economics, and even replaced some combination of simple verbs synonyms. Today English continues to develop these two parallel paths. Therefore, hundreds of English phrasal verbs have French, Latin or Greek synonyms, which have the same meaning, but more «scientific» sounding. Here are just some of these synonyms: blow up - explode; find out - ascertain; give up - surrender; go against – oppose; hand in- submit; leave out - omit; look forward to - anticipate; look up to - admire, respect; make up- fabricate; point out- indicate; pull out- extract; put off - postpone; put out - extinguish; put together - assemble, compose; speed up - accelerate; stand up for - defend. Phrasal verbs can be found in the English text of any style and genre, but still the main area of use is the spoken language. In official business and scientific style the words of French, Latin or Greek origin are often used. This is not a strict rule, but a steady trend, and it has a long history. Phrasal verbs appeared in English in a natural way; however, an event occurred that caused the language to develop. This event was the Norman conquest of England, which happened in 1066. After William the Conqueror invaded the country and seized power in the higher strata of society French began to dominate and English has been superseded became the language of the common people. This situation persists for a century and a half, until in 1204 England freed from French rule.

During this time, the French became the language of educated people, and writers borrowed new words to fill impoverished vocabulary of English from this language. In addition, many scientists have owned Latin and Greek, so they turned to these languages, drawing on the terms of these new fields of knowledge. English has become replete with foreign words, which, along with the traditional, expressing the nuances of the same concepts. For example, the word foretell (predict) can be expressed in Latin or Greek word predict prophesy. As a result - while native phrasal verbs naturally evolved in popular speech, loanwords expand scientific and literary language. A phrasal verb in Present-Day English is a verb that takes a complementary particle, in other words, an adverb resembling a preposition, necessary to complete a sentence. A common example is

the verb «to fix up»: «He fixed up the car.» The word «up» here is a particle, not a preposition, because «up» can move: «He fixed the car up.» This movement of the particle «up» quickly distinguishes it from the preposition «up». Because the forms of the particle and the preposition are themselves identical, it is easy to confuse phrasal verbs with a very similar-looking type of verb: the prepositional verb. A prepositional verb takes a complementary prepositional phrase. Movement verbs are readily identifiable examples. For example, the verb «to go» is intransitive, and without the benefit of context, it cannot operate in a complete sentence only accompanied by a subject. One cannot say, «I went,» and expect to satisfy a listener without including a prepositional phrase of place, such as «I went to the store.» Prepositional verbs are immediately distinguishable from phrasal verbs in terms of movement, as prepositions cannot move after their objects. It is not possible to say, «I went the store to,» and so «went» is a prepositional verb. [5, 3]

The number of combinations of verbs with adverbs and prepositions accumulated over the centuries. Their meanings were sometimes changed beyond recognition. To illustrate the development of meanings, consider the following nuances that adverb «out» has acquired over the centuries. In the 9th century, it was only the literal meaning - «outward movement», for example, to walk out (leave) and to ride out (leave). Around the 14th century meaning «to take away the sound», for example, cry out (shout) and call out (to call, to appeal) and in the 15th century to «cease to exist» - die out (extinct) and burn out (burn, burn) appeared. By the 16th century to «spread evenly», for example, pass out (give), and parcel out (send) appeared. By the 19th century to «release the contents», for example, clean out (clean) and rinse out (rinse) was added. In addition, in modern colloquial English verb pass out means «shut down, losing consciousness.» English phrasal verbs have special semantic and structural features which make their translation into other languages a difficult task.

Turning to the semantics of the phrasal verbs, this article contains some description and discussion of the semantics involved in both the verbs and the particles. Many of the root verbs for phrasal verbs are monosyllabic, and are frequently verbs of motion, affect, giving, being, or doing. One root verb can be used with more than one particle, forming many phrasal verbs (e.g., get up, get out, get off, get on). While the type of verb root which phrasal verbs are drawn from is typically limited to a few semantic classes, the phrasal verbs themselves are not nearly so limited. Dixon (1992) writes that «the resulting phrasal verbs are distributed over a wider range of types; some of them have quite abstract and have special meanings, for which there is no monomorphemic synonym. [6, 275]

The particles which form phrasal verbs are homophonous with the English class of prepositions (although not all English prepositions double as particles). Usually the particles are based on prepositions of location and direction [7]. According to the Corpus of Contemporary American English, as of September 2012, the ten most frequently used particles were up, out, back, down, on, in, off, over, around, and about, with up having 838372 occurrences in the corpus, and about having 64392 occurrences (Davies, 2008). The corpus lists a total of 97 English particles, while Machonis (2009), citing Fraser (1976), states that there are a total of fifteen particles in English. These drastically different numbers, fifteen versus ninety-seven, occur partly because Davies (2008) does not limit his definition of ‘particle’ to those which only occur with phrasal verbs, and partly because Fraser (1976) was working with a smaller set of data than Davies (2008). In addition to this, phrasal verbs are currently very productive constructions, particularly in American English, as stated earlier, and there were simply more phrasal verbs in use in 2008 than there would have been in 1976. [8,17] Summarizing, we can say that phrasal verbs are an integral part of the vocabulary of the English language. The use of these verbs is usually focused on the spoken language. The use of phrasal verbs helps to avoid regular expressions and help to make the language more «alive». Obviously, the popularity of phrasal verbs connected with their ease of use. For example, the phrasal verb «to put up» is the set of meanings: lift, build, erect, put the (play), display, exhibit, offer (prayer), offer for sale, to raise (prices), invest (money), packing,

organize, etc. Thus, using the minimum number of basic elements, the speaker can express a large number of concepts.

LITERATURE:

- [1] Huddleston, Rodney, and Geoffrey K. Pullum. The Cambridge Grammar of the English Language, Cambridge: –Cambridge University Press. 2002. P. 273-274.
- [2] Anichkov I.E. Works on linguistics – St. Petersburg.: –Science, 1997. P. 23.
- [3] Kunin A.V. English frazeologiya. – Moscow, 1970. P.49.
- [4] Povey D. Speak correctly in English. – M.: Graduate School, 1984. P.12.
- [5] George J.M. Lamont. The Historical Rise of the English Phrasal Verb, diss. –2005. P. 3.
- [6] Dixon R. M. W. A new approach to English grammar, on semantic principles. – Oxford: Clarendon Press. 1992. P. 275.
- [7] McArthur, Tom, ed.. The Oxford companion to the English language. –Oxford: Oxford University Press. 1992.
- [8] Anna L. Olson. Constructions and result: English phrasal verbs as analysed in construction grammar, diss. – 2013. P.17.
- [9] Newmeyer, Frederick J. (2005). Possible and probable languages: A generative perspective on linguistic typology. –Oxford: Oxford University Press. P. 33-35.
- [10] Van Dongen, W. A. (1919). He put on his hat and He put his hat on. Neophilologus IV: 322-353. P. 345.

МРНТИ 16.21.37

А. Аманбаева

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, филология ғылымдарының
кандидаты

СӨЙЛЕНІМ СИНТЕЗІ: ФОРМАНТТЫҚ ЖӘНЕ КОМПИЛЯТИВТІК ӘДІСТЕР

Аннотация. Жалпы тіл білімінде сөйленім синтезіне қатысты зерттеулер болғанымен, қазақ тіл білімінде жалпы сол жайында мәселелер айтылғанымен, түпкілікті зерттелмей келе жатқандығы белгілі. Осы орайда сөйленім синтезін құруға негіз болатын форманттық және компилятивтік әдістер жайында сөз болады. Мақалада осы кезге шейін зерттеген ғалымдардың синтез жайындағы пікірлері басшылыққа алынады.

Тірек сөздер: синтез, формантты синтез, компилятивті синтез, акустика, артикуляция.

А.Аманбаева

Институт языкознания имени А. Байтұрсынова,
кандидат филологических наук

СИНТЕЗ РЕЧИ: ФОРМАНТНЫЕ И КОМПИЛЯТИВНЫЕ МЕТОДЫ

Аннотация. Несмотря на то, что в общем и в казахском языкознании имеются исследования, связанные с синтезом речи, эта проблема до конца ещё не изучена. В этой связи речь идет о формантных и компилятивных методах, которые служат основой для построения синтеза речи. В статье взяты за основу мнения ученых, изучавших проблему синтеза до настоящего времени.

Ключевые слова: синтез, формантный синтез, компилятивный синтез, акустика, артикуляция.

A.Amanbayeva

Institute of Linguistics named after A. Baitursynov,
candidate of Philological Sciences

SYNTHESIS OF THE SPEECH: FORMANT AND COMPILATIVE METHODS

Annotation. Despite the fact that in general and in Kazakh linguistics there are studies related to speech synthesis, this problem has not yet been fully studied. In this regard, the article deals with formant and compilative methods that serve as the basis for constructing speech synthesis. The article is based on the opinions of the scientists who have studied the problem of synthesis to date.

Keywords: synthesis, formant synthesis, compilative synthesis, acoustics, articulation.

Қазіргі таңда дүниежүзінде сөз синтезінің теориялық және практикалық жағы

қарастырылып жатқандығы белгілі. Жалпы шетелде де, орыс тіл білімінде де сөйленім синтезіне қатысты біршама зерттеулер бар. Нақты айтқанда, А.В.Фролов, Г.В.Фролованың «Синтез и распознавание речи. Современные решение», Б.М.Лобанов, Л.И.Циркульниктің «Компьютерный синтез и клонирование речи», О.Ф.Кривнова, И.С.Чардиннің «Паузирование в естественной и синтезированной речи», Дж.Флонаган-ның «Анализ, синтез и восприятия речи» атты еңбегін атауға болады. Еңбекте лингвистикалық бірліктер мен фонетикалық процесс болып табылатын сөз және дыбыстау мен есту мүшелерінің қызметі қарастырылады. Сондай-ақ дыбыс түріндегі ақпа-ратты енгізу үшін оның әдістері мен жолдары анықталады.

Осы орайда біз сөйленім синтезін құру үшін әртүрлі әдістің қолданылатындығын және оны бірнеше топқа бөліп қарастыруға болатындығын атап айтуымызға болады. Олар:

- параметрлік синтез;
- конкатенативті немесе компилятивті синтез;
- ереже бойынша синтездеу;
- пәнге бағытталған синтез

Сөйленім синтезінің жүйесі әдетте сөйлеу сигналдарына қатысты болады. Оның негізгі екі бағыты болады. Ең негізгі бағыты ретінде параметрлік және компилятивті синтезді айтуға болады. Сөйленім синтезінің параметрлік жүйесінде екі түрлі тәсіл қолданылады. Бірінші тәсіл адамның сөйлеу жүйесіне негізделген модельді құруға бағытталатын артикуляторлық синтез болса, ал екіншісі қазіргі таңда бәріне таныс форманттық синтез [1].

Формантты синтезатор дыбыс шығару үшін цифрлық сүзгіні қолдануға және сөйлеу резонансына ұқсас бірнешеуін құруға бағытталған. Синтездеу үшін ең алдымен үш формантты модельдеп, сонан соң сапалы шығу үшін жеті формантқа дейін модельдеуге болады. Әдетте форманттың жиілігін, деңгейін және динамикасын анықтау үшін екі полності резонатор арқылы модельдеуге болады.

Параметрлік синтездің компилятивтік синтез жүйесінен айырмашылығы оның акустикалық құрал ретіндегі қажетті бірліктерін желімдеу арқылы синтездеу жолымен жүзеге асыруға болатындығында. Осы орайда әртүрлі әдіс арқылы бірнеше бірліктерден тұратын сөз құрауға болады. Осы жүйе арқылы синтезделген сөйленімді сипақтау үшін негізгі тонның жиілігін, дауыс үдемелігін, созылыңқылығын анықтап, дыбыс сигналдарын өңдеуге болады. Сегменттердің аралығын формантты құрылым арқылы өңдеу үшін компьютер бағдарламасына бейімделген бірнеше алгоритм құрастырылады. Компилятивті синтез жүйесінде дыбыс сигналы үшін LP және PSOLA алгоритмі құрылады. Алғашқы LP-синтезі сөйленім теориясының негізінде қалыптасқан болса, ал PSOLA-синтезі дыбыс толқындарын сақтауға құрылған [2].

Сөйленім синтезінің автоматты жүйесі екі блоктан тұрады. Біріншісі лингвистикалық өңдеуге құрылған болса, ал екіншісі дыбыстау үшін. Сондай-ақ бұл сөйленім фонемалары мен оның фонетикалық мүшеленуін жан-жақты білуге негізделеді және екі іргелі ұғымға сүйенеді: лингвистикалық – фонемалар болса, ал акустикалық – форманттар.

Негізінде сөйленім синтезін жасауда форманттық және компилятивтік әдістердің орны ерекше. Формант – дыбыс спектрінде шоғырланатын белгілі бір жиілік.

Форманттық әдіс арқылы сөйленім синтезін алуда дауыстылар мен дауыссыздарды бөлек-бөлек қарастыруға болады. Айталық, дауысты дыбыстардың форманттық синтезделуінің құрылымдық сұлбасы негізгі тонның жиілігін беретін генератордан тұрып, – айнымалы резисторлары арқылы синтезделетін фонемаға сәйкес келеді, сондай-ақ форманттық жиіліктер күйіне ауыстырылатын жолақтық сүзгілерді және үш сүзгіден түсетін белгілерді жинақтайтын жиынтықтаушыны қамтиды. Осы сұлбаның шығу белгісіндегі

спектрограммада үш форманттық жиілік бар, олар дәл сол дауыстыларды айтағын адам сөзінің спектрограммасындағы форманттық жиілікке ұқсас.

Қозғалту көзі (Источник возбуждения) негізгі тонның серпінін туғызады, олардың қозғалу жиілігі сөйленім жасау барысында үздіксіз өзгеріп отырады. Дауысты дыбыстар жасау кезінде сөйленім трактісі резонаторлар жиыны ретінде жұмыс істейді, оларда қозу белгісін сүзгілеу жүзеге асады. Нәтижесінде бірнеше максимумнан тұратын спектрлік көрініс пайда болады. Максимумдар тракт резонанстарына сәйкес (форманттар дегеніміз осылар). Сөйленім талданымының қажетті дәлдігіне орай екіден алтыға дейін формант қолданылады. Форманттық сүзгілердің (резонаторлардың) жиынтықты шығу белгісі адам сөзінің жиіліктік спектріне едәуір жақын болады, сол себепті біз оны сөйленімдік хабарлама ретінде қабылдаймыз[3].

Ал дауыссыз дыбыстарды жасау бұдан да күрделірек. Яғни дауыссыздарды айтқан кезде ауыз қуысында қандай да бір кедергілер пайда болады:

- қатаң – сөйлеу мүшелерінің бір-бірімен толық түйісуі арқылы (п, т, к);
- ызың (фрикатив) – саңылау пайда болады (с, ф, х);
- үнді дауыссыздар (ң, м);
- аффрикат (қосарланған дауыссыз) – қосарланып айтылуды көрсететін дауыссыз дыбыс (ч -тщ, ц -тс).

Синтездеушінің диапазонын кеңейту үшін қатаң және ызың дауыссыздар жасау үшін белгілі бір шуыл көзін, сол сияқты үнді дауыссыздарға ұқсастыратын резонанстық мұрын қуысының аналогын енгізу қажет. Әсіресе сөйленім синтезін түзу үшін әр фонемаға анықтама жасап, оны компьютер тіліне икемдеу қажеттілігі туындайды.

Микропроцессор әр фонема үшін анықтамалық кестеге жүгінген сайын, соғұрлым синтетикалық сөйленім бірте-бірте өзгешелене түсетіндігі табиғи нәрсе, сөйтіп ол адамның табиғи сөйленіміне жақындайды.

Синтездің форманттық әдісінің артықшылығы – оның әмбебаптығында (яғни, шексіз сөздік болу мүмкіндігі), өйткені мұнда сөйленім жеке дыбыстардан жасалады. Дыбыстарды дұрыс орналастыру арқылы кез келген сөзді айтуға болады [4].

Бірақ, бұл әмбебаптықтың салмағы ауыр – ол үшін сөйленім айқындығы нашарлайды. Арнайы дайындықсыз синтездеушінің не айтып жатқанын түсіну қиын.

Ең алғаш орыс тіл білімінде компилятивті синтез жасау әдісі 1993 жылы іске асады. Бұл жұмыс Udar 3.7 интонациялық-акцентті транскриптордың және негізгі тон жиілігінің модификациясы бағдарламасының негізінде жүзеге асады. Осы жұмыстың негізінде Петербург жайында жарнамалық ролик дайындалған. Осының жалғасы ретінде Л.В.Бондарконың жетекшілігімен Ю.Байдаковтың макро-синтез жайындағы диссертациялық зерттеуі жүргізіледі. Сонан соң 1996 жылы аллофон синтезінің жүйесі құрылады.

Қорыта келгенде қазақ тіл білімінде формантты және компилятивті әдістер арқылы сөйленім синтезін зерттеу қазіргі таңда өзекті болып отыр.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Сорокин В. Н. Синтез речи. –М.: Наука, 1992. –С. 392.
- [2] Джеймс Л. Фланаган. Анализ, синтез и восприятие речи. –М.: Связь, 1968. – 394 с.
- [3] Бабкин А.В. Автоматический синтез речи – проблемы и методы генерации речевого сигнала. –М., 1998. – 165 б.
- [4] Лобанов Б.М., Л. И. Цирульник Л.И. Компьютерный синтез и клонирование речи. –Минск: Белорусская Наука, 2008. –316 с.

Ж.Жұмабаева

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, филология ғылымдарының
кандидаты

ҚАЗАҚ ТІЛТАНЫМЫНДАҒЫ СӨЙЛЕНІМ СИНТЕЗІ

Аннотация. Қазақ фонетикасында әлі де зерттеуді қажет ететін мәселелердің бірі – сөйленім синтезі. Себебі қазіргі таңда ақпараттық технологияның дамуымен байланысты сөйленім синтезінің де сұранысы артып отыр. Мақалада жасанды интел-лект-сөйленім синтезінде қолданылатын әдістер және компьютер жадына енгізу үшін дауысты және дауыссыз дыбыстардың формуласы мен алгоритмі қарастырылады. Сөйленім синтезін қарастырған зерттеушілердің пікірлері басшылыққа алынды.

Тірек сөздер: синтез, компилятивті әдіс, формантты әдіс, дауысты және дауыссыз дыбыстар.

Ж.Жұмабаева

Институт языкознания имени А. Байтұрсынова,
кандидат филологических наук

СИНТЕЗ РЕЧИ В КАЗАХСКОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация. Одна из проблем, которая до сих пор нуждается в изучении в казахской фонетике – синтез речи, так как в настоящее время растет спрос на синтез речи, связанный с развитием информационных технологий. В статье рассматривается искусственный интеллект, методы, используемые в синтезе речи, формула и алгоритм гласных и согласных для ввода в память компьютера. Мы руководствовались мнениями исследователей, изучавших синтез речи.

Ключевые слова: синтез, компилятивный метод, формантный метод, гласные и согласные звуки.

Zh.Zhumabayeva

Institute of Linguistics named after A. Baitursynov,
Candidate of Philological Sciences

SPEECH SYNTHESIS IN KAZAKH LINGUISTICS

Annotation. One of the problems that still needs to be studied in Kazakh phonetics is speech synthesis, as there is currently a growing demand for speech synthesis associated with the development of information technologies. The article discusses artificial intelligence, methods used in speech synthesis, the formula and algorithm of vowels and consonants for entering into computer memory. We were guided by the opinions of researchers who studied speech synthesis.

Keywords: synthesis, compilative method, formant method, vowels and consonants.

Жалпы қоғамда ауызша сөздің орны ерекше екені белгілі. Тілдің ауызша қарым-қатынас түрі жазба сөзден елу мың жылдай бұрын пайда болған, ал жазба сөз адамзат

өркениетінде тым әрі дегенде бес мың жылдың ар жақ, бер жағында ғана қолданыла бастады [1] деген пікірді басшылыққа алсақ, компьютерді ауызша сөйлетіп, оның мүмкіндігін белгілі бір қажеттіліктерге (қоғамдық орында қолданылатын техникалық құралдар) қолдану лингвистикада зерттеуді қажет мәселелердің бірі болып табылады. Басқаша айтсақ, «появление компьютеров и их проникновение в разнообразные сферы человеческой жизни привели к созданию и развитию особых направлений в компьютерных технологиях, которые связаны со звукой речью. Эти направления в соответствии со своими задачами получили названия «автоматический синтез речи» [2]. Сөйленім синтезі – бұл мәтінді сөйлеу сигналдары арқылы жүзеге асыру, яғни мәтінді сөйлету деген сөз. Сөйлеу синтезі синтезатордың көмегімен жүзеге асады. Ал сөйлеу синтезаторы белгілі бір бағдарламаның көмегімен мәтінді сөйлете алады. Ал сол синтезаторда дауыстау қондырғысы (голосовой движок) болады, ол компьютерден тыс әрекет етеді [3].

Сөйленім синтезінің тарихи бастауы сонау Х ғасырдан басталады. Сол кезеңде Герберт Аврилак бронзадан адамның басын жасап, сұрақ қойған адамға иә және жоқ деген сөзді айта алатындай жағдайға келтіру үшін әрекет жасаған. Содан кейін XIII ғасырдың ортасында монах Альберт фон Больштедт пен ағылшын философы Роджер Бэкон «сөйлейтін бас» үлгісін жасауға кіріседі. Бұл әрине техниканың әлі дамымаған кезіндегі сөз синтезін жасауға деген алғашқы қадам болды.

XVIII ғасырдың соңында неміс ғалымы Христиан Кратценштейн ең алғашқы болып адамның сөйлеуі арқылы жүзеге асатын бес созылыңқы дауысты дыбыстың (а, э, и, о, у) моделін жасайды. Бұл модель арқылы дауысты дыбыстардың тербелісіне қарай акустикалық резонатор жүйесінің әртүрлі формалары пайда болды. 1788 жылы австрия ғалымы Вольфганг фон Кампелен Кратценштейннің жұмысын әрі қарай жалғастырып, ерін мен тілдің моделін құрып, белгілі бір дыбыстарды айта алатын акустика-механикалық сөйлейтін машинаны ойлап табады. Сөйлейтін машина төртбұрышты ағаштан жасалған, ұзындығы шамамен 1 метр, ені жарты метрден, сырты былғарымен қапталған машинаның ішкі жүйесі күрделі клапандардан тұрып, 3-4 жастағы баланың дауысында сөйлейтін болды. 1837 жылы ғалым Чарльз Уитстоун дауысты және дауыссыз дыбыстарды айта алатын машинаның онтайланған түрін көрсетсе, ал 1846 жылы Джозеф Фабер тек қана сөйленімді ғана синтездеп қана қоймай, ән айтуға да синтез жасауға болады деген тоқтамға келеді.

Қазіргі таңда дүниежүзінде сөз синтезінің теориялық және практикалық жағы қарастырылып жатқандығы белгілі. Жалпы шетелде де, орыс тіл білімінде де сөз синтезіне арналған біршама зерттеулер бар. Нақты айтқанда, А.В.Фролов, Г.В.Фроловтың «Синтез и распознавание речи. Современные решения» атты еңбегін атауға болады. Еңбекте сөз синтезі, мәтінді тану жаңа технологиядағы нейрондық жүйе арқылы көрініс табады. Сондай-ақ И.С.Чардин, О.Ф.Кривнованың «Паузирование в естественной и синтезированной речи» атты жұмысын айтуға болады. Жұмыста суперсегментті деңгейде қарастырылатын кідірістің қызметі анықталады. Онда компьютер бағдарламасына жазылған дайындықсыз сөйлеу мен мәтінді оқу кезіндегі кідірістің әртүрлі варианттары сипатталады. Б.М.Лобанов, Л.И.Цирульниктің «Компьютерный синтез и клонирование речи» еңбегінде мәтін арқылы сөз синтезінің фонетика-акустикалық негіздері, сөйленім синтезінің фонетика-акустикалық әдістері, мәтіндегі сөйленім синтезінің артикуляциялық әдістері, мәтіндегі сөйленім синтезінің формантты және компилятивті әдістері қарастырылады [3].

Зерттеушілердің еңбегіне сүйенсек, сөйленім синтезінде формантты, компилятивтік, артикуляторлық, параметрлік, ереже бойынша сөз синтез әдістері басшылыққа алынады.

Параметрлік синтез.

Параметрлік сөз синтезі вокодер (вокодер кою спектр негізіндегі сөз синтезінің

құрылғысы) жүйесіндегі қорытынды операция болып табылады. Мұндай әдісті аса өзгеріске түспейтін шағын мәтін үшін қолданған тиімді. Бұл әдістің ерекшелігі – мәтін кез келген тілде жазылады әрі кез келген диктор оқи алады. Параметр синтезінде мәтін сығымдалып берілгендіктен, оның сапасы жақсы болады. Параметр синтезінде дайындықсыз ақпаратты бере алмаймыз. Ақпарат алдын ала дайындалу керек. Бұл жағынан алғанда әдістің кемшілігін көруге болады.

Компилятивтік әдіс. Компилятивтік әдіс алдын ала жазылған сөздіктегі бастапқы элементтерден тұрады. Компилятивтік синтездеу – диктордың айтуынша жазып алынған бөлек дыбыстар (тілдің ең шағын бөлшектері) үлгілерін құрастыру (конкатенция) арқылы тілді жасау және форманттық – дауыстық үлгі – онда белгілі дәрежедегі дәлділікпен адам тіл жолының үлгісі жасалады. Біріншісінде сөйлемдерді қысқа дыбыстардан құрастырады. Ол үшін алдын-ала диктордың дауыстап айтқан диалогтарынан қысқа дыбыстарды кесіп алып, оларды өңдеп, мәліметтер қорына орналастырады. Компилятивтік синтез практикада кеңінен қолданыс тапқан.

Ереже бойынша сөз синтезі. Ереже бойынша сөз синтезі – сөйлеу сигналының барлық параметрін басқарады. Мұнда сөйлеу синтезінің барлық параметрлері игеріледі, нәтижесінде алдын ала дайындалмаған мәтін түрленіп отырады. Сөздерді анализдеу кезінде алынатын параметрлер компьютердің жадына сақталады. Аналогты немесе сандық техниканы қолдана отырып, сөйлеу трактісін модельдеу арқылы синтез жүзеге асады. Нәтижесінде синтездеу процесінде параметрлердің мәні мен фонемалардың тіркесімі белгілі бір уақыт интервалы (5-10 мс) арқылы ретретімен енгізіледі. Ереже бойынша сөз синтезі лингвистикалық және акустикалық білімдер жүйесіне негізделеді. Осымен байланысты синтездің екі әдісі келіп шығады. Бірі – адамның сөйлеу мүшелеріне негізделген. Оны артикуляторлық синтез деп те атайды. Екіншісі – ереже бойынша формантты синтез.

Формантты синтезде әр дыбыс немесе дыбыстар тобы алғашқы қоздырғыш сигналды өзгерте алатын бірнеше резонаторлармен жалма-жан жасалады. Бұл компилятивті синтездегіден көрі процессорға көбірек салмақ түсіреді, бірақ жад көлемін кем мөлшерде талап етеді, өйткені бағдарламада дайын дыбыстар емес, тек қана оларды жасау ережелері сақталады [3].

Көріп отырғанымыздай, сөз синтездеудің көптеген әдістері бар, бірақ олардың ішінде негізінен компилятивті пен формантты әдіс қолданылады. С.В.Кодзасов, О.Ф.Кривновалардың пікірінше, компьютер бағдарламасына мәтінді енгізу үшін ең алдымен лингвистикалық тұрғыдан өңдеп алу керек. Ол үшін мәтінге транскрипция жасау керек. Мәтін транскрипциясы акустикалық синтез үшін қажет. Ал акустикалық синтездің мақсаты – фонетикалық транскрипция жасалған мәтінді сандық мәтінге айналдыру [2].

Қазақ сөзін синтездеуде, жалпы кез келген тілді синтездеу процесі үшін оны алдымен анализдеу керек екені белгілі. Яғни электронды құрылымның жадына сөз бірліктерін лингвистикалық сипаттап жазу үшін, оны танып-білу, қорыту, қайта дыбыстау операциясының алгоритмін құру үшін алдымен біртұтас дыбысталған сөздің жеке-жеке құрылымдық бірліктерін анықтап алу өте қажет. Бұл сөздің анализі процесімен тығыз байланысты. Сөйлеушінің белгілі бір ойды тұжырымдаған сөз ағымын бөлшектерге бөліп алудың және де мұны лингвистикалық негізде дұрыс талдаудың маңызы зор. Осымен байланысты компилятивтік әдіске сүйене отырып, мақаламызда дауысты және дауыссыз дыбыстардың формуласы мен тіркесімін зерттеулерді басшылыққа алып көрсетіп отырмыз. Айталық, қазақ тіліндегі дауысты және дауыссыз дыбыстардың құрамын нақты беру керек. Бізге белгілі қазақ тілінде тоғыз дауысты (а, ә, е, о, ө, ұ, ү, ы, і) және он жеті дауыссыз (б, д, ғ, г, ж, з, й, қ, қ, л, м, н, н, п, р, с, т, у, ш) дыбыс бар. Аталған дыбыстарды компьютердің жадына салу үшін олар топтап беріледі. Мысалы, дауысты дыбыстардың формуласы:

$a=[a]$, $ә=[\langle a \rangle]$, $e=[й \langle a \rangle]$, $o=[o]$, $ө=[\langle o \rangle]$, $ұ=[y]$, $ү=[\langle y \rangle]$, $ы=[ы]$, $і=[\langle ы \rangle]$; дауыссыз дыбыстардың формуласы:

$ш=с=щ$	}	с
$ж=з=ц$		
$ж=з=ш$	}	ш
$ш=с=щ$		
$г=к=х$	}	к
$к=қ=ғ$		

Дауысты және дауыссыз дыбыстарды жинақтап берудің бірден-бір себебі компьютер жадына сығымдалып берілу керек. Аталған дыбыстардың сөз басында, ортасында, соңында кездесетін позициясы да ескерілу керек. Мысалы,

Тек сөз басында кездесетін дауысты

а: а – да – м, а – ра, а – па – р, а – ла – қа – н, а – й – қы – н т.б.

ы: ы – ла – с, ы – ды – с, ы н – жы – қ, ы – қ, ы – йы – қ, ы – з т.б.

Сөздің кез келген шебінде кездесетін дауыссыз+дауыстылар

ба: ба – с, ба – ла, та – ба – н, та – ба, ба – ба т.б.

да: да – у, а – да – л, қа – да, да – ла – да т.б.

ға: а – ға, ба – ға – ла, ға – ры ш, жа – ға – ға т.б.

жа: жа – н, а – жа – р, ба – жа, жа – н – жа – л т.б.

Сөздің орта және аяқ шенінде кездесетін дауыссыз+дауыстылар

ла: а – ла, ы – ла – с, а – ла – ла, шы – ла т.б.

на: жа – на, ма – на – й, о – на – й, ба – ла – на т.б.

ра: та – ра – қ, а – ра, ы – ра – с, қы – ра – т т.б.

Сөз соңында кездесетін дауыссыздар

б: жа – б – ды – қ, сы – б – ды – р т.б.

ғ: ба – ғ – ба – н, та – ғ – ды – р, жа – ғ – да – й т.б.

ж: ба – ж, шы – ж – бы – ң, мы – ж – ғы – ла т.б. [4].

Осы үлгіде дауысты және дауыссыз дыбыстардың позициясы толық беріліп, оны тіркесімі де негізге алынуы керек. Қорыта келгенде, қазіргі таңда сөз синтезінде компилятивті әдіс басшылыққа алынады. Компилятивті әдіс бойынша барлық дыбыстың құрамы олардың тіркесімі мен позициясы компьютер жадына енгізіледі.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Орфографиялық сөздік. – Алматы, 2013. – 130 б.

[2] Кодзасов С.В., Кривнова О.Ф. Общая фонетика. – М., 2001. – 85 б.

[3] «Қазақ мәтінін (сөйленімін) синтездеудің фонетика-фонологиялық негіздері және компьютерлік бағдарламасы» атты ғылыми жобаның материалдары. – Алматы, 2005. – 180 б.

[4] Қазақ грамматикасы. – Астана, 2012. – 32 б.

БІЗДІҢ АВТОРЛАР

Жұбанов А.Қ. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор

Базарбаева З.М. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, ҰҒА корреспондент-мүшесі, филология ғылымдарының докторы профессор

Қожанұлы М. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент

Орынғазы Ә. – Алматы менеджмент университеті, филология ғылымдарының кандидаты, доцент

Сапарова К., Байкабылов У. – Узбекистан, Узбекский государственный университет иностранных языков

Абдрахманова Ж. – Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің оқытушысы, филология ғылымдарының кандидаты

Әмірбекова А.Б. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Лексикология бөлімінің жетекші ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты

Ашинова К.А. – ҚазУМОиМЯ им. Абылай хана, кандидат филологических наук **Жампеис С.Е.** – кандидат филологических наук

Батырхан Б.Ш. – РБ.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, PhD докторанты
Тымболова А.О. – Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, филология ғылымдарының кандидаты, профессор

Мурзинова А.С. – 1-курс PhD докторанты

Аққожина Б., Дәркенбаева Ж. – Абылай хан атындағы Қазақ ХҚ және ӘТУ Қазақ филологиясы кафедрасының аға оқытушылары, филология ғылымдарының кандидаты

Исхан Б.Ж. – Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, филология ғылымдарының кандидаты, доцент

Зайсанбаев Т.Қ. – С.Ж.Асфендияров атындағы ҚазҰМУ, филология ғылымдарының кандидаты, доцент

Наурызқанқызы Ж. – Орталық ұлттар университеті қазақ тіл-әдебиеті факультетінің магистранты Бейжің қаласы, ҚХР

Жалалова А.М. – Абай атындағы ҚазҰПУ, PhD докторанты

Мехмет Ө. – Йылдыз техникалық университеті, филология ғылымдарының докторы, профессор. Стамбул, Түркия

Смагулова А.С. – Центрально-Азиатский университет, кандидат филологических наук, доцент

Есіркепова Г.Е. – Абай атындағы ҚазҰПУ-дің аға оқытушысы, филология ғылымдарының кандидаты

Сүлеймен Д. – Абай атындағы ҚазҰПУ 2-курс магистранты

Zhambylkyzy M. – PhD student of KazNU and the Institute of Linguistics named after Baytursynov

Аманбаева А. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, филология ғылымдарының кандидаты

Жұмабаева Ж. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, филология ғылымдарының кандидаты

МАЗМҰНЫ

<i>Жұбанов А.Қ.</i> Қазақ тілінің ұлттық корпусындағы іздестіру аппаратының ең құнды бөлігі – мәтіндерге тіркеліп берілетін метабелгіленім.....	3
<i>Базарбаева З.М.</i> Батырлар жырлардың лингвомәдени негіздері.....	10
<i>Қожанұлы М.</i> Қазақ ономастикасындағы фалероним бағыты туралы бірер сөз....	16
<i>Орынгазы Ә.</i> Күнтізбе жүйесін жасаудағы алғышарттар: лексика-фразеологиялық тіркестердің мәні.....	20
<i>Сапарова К.О., Байкабылов У.</i> (Узбекистан) Казахский язык и литература в Ташкенте.....	26
<i>Әбдрахманова Ж. Ә.</i> Кекілбаевтің тілдік және дүниетанымдық әлемі	30
<i>Әмірбекова А.Б.</i> Фитоморфты коннотациялардың көркем мәтіндегі көрінісі.....	36
<i>Ашинова К.А., Жампейс С.Е.</i> Политика трёхязычного образования в Казахстане.....	41
<i>Батырхан Б.Ш.</i> Парсы тіліндегі түркі сөздері және олардың парсы тіліне әсері.....	44
<i>Тымболова А.О., Мұрзинова А.С.</i> Ұлттық таным атауларының лингвомәдениеттанымдық сипаты.....	49
<i>Аққожина Б.Қ., Дәркенбаева Ж.Қ.</i> Үш тілде сөйлеу – заман талабы.....	54
<i>Исхан Б.Ж., Зайсанбаев Т.Қ.</i> Төл әліпби қалыптастырудың ұлттық ұстанымдары.....	58
<i>Наурызқанқызы Ж.</i> «Несториан діні» жазбасының тілін қазіргі қазақ тілінің лексикалық ерекшелігімен салыстыра баяндау.....	63
<i>Жалалова А.М., Өлмес М.</i> Интонация – дискурстың лингвистикалық мәнін анықтайтын көрсеткіш.....	68
<i>Смагулова А.С.</i> Терминосистемы нефти и газа в казахском языке: перспективы развития.....	72
<i>Есіркепова Г.Е., Сүлеймен Д.</i> Түркіше «Гүлстан» дастанындағы эпитет пен теңеулер.....	77
<i>Zhambylkyzy M.</i> Semantics and history of english phrasal verbs.....	82
<i>Аманбаева А.</i> Сөйленім синтезі: форманттық және компилятивтік әдістер.....	88
<i>Жұмабаева Ж.</i> Қазақ тілтанымындағы сөйленім синтезі.....	91
Біздің авторлар	95

Редакторы Ш. Жамықаева
Техникалық редакторы әрі
беттеген Е.Б. Бесіров

ИБ № 830

Теруге берілді 15.04.2016. Басуға қол қойылды 15.06.2016.
Пішімі 70x100 1/16. Офсеттік басылым. Шартты баспа табағы 6
Есепке алынатын баспа табағы 6,75
Таралымы 200. Тапсырыс №25.

Редакцияның мекенжайы:
050010, Алматы қ. Құрманғазы көшесі, 29
ҚР БЖҒМ ҒК А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Тел./факс: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

Адрес редакции:
050010. Алматы, ул.Қурманғазы, 29
Институт языкознания им.А.Байтұрсынова КН МОН РК
Тел: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61
